

KIRSI-MARIA NUMMILA

Kurkunkuristaja, jäsenkolottaja ja rinnanpistäjä – eräiden eläviksi olennoiksi käsitettyjen tautien nimityksistä suomen kielessä

I. Johdanto

Käsitys taudeista itsenäisesti toimivina, liikkuvina, ajattelevina ja jopa puhuvina elävinä olentoina on vanha ja kansainvälisesti tunnettu. Tautiolennoilla on rakenteeltaan ja merkitykseltään hyvin erilaisia, eri-ikäisiä ja eri kulttuurikerrostmista peräisin olevia nimityksiä. Mielenkiintoinen näkökulma vanhojen tautiuskomusten maailmaan aukeaa, kun tautinimistöä tarkastelee muoto- ja johto-opin kannalta. Erityisen kiinnostavia ovat tekijännimijohdoksiin perustuvat nimitykset, sillä näiden kompleksisten sanojen rakenne itsessään ilmentää vanhoja tauteihin liittyviä ajatusmalleja, merkityksiä ja käsityksiä. Käsitteellä ja termillä *tekijännimi* viitataan nimensä mukaisesti prototyypillisesti siihen, joka tekee, toimii, elää ja on. Tekijännimijohdoksen esiintyminen taudin tai muun vaivan nimityksenä viittaakin suoraan siihen, että tauti mielletään tai on mielletty eläväksi olennoiksi ja itsenäiseksi toimijaksi.

Tarkastelen tässä tutkimuksessani vanhoja suomenkielisiä tekijännimiin perustuvia tautien ja tautiolentojen nimityksiä. Tarkoitukseni on selvittää, mihin nämä kansankieliset tekijännimellä nimetyt taudit sijoittuvat suomalaisen kansanuskon ja kansanlääkinnän kentässä eli minkälaisista taudeista ja tautiolennoista tekijännimeen perustuvia nimityksiä esiintyy ja kuinka vanhasta sanastosta on kysymys. Pyrin myös selvittämään, missä päin maatamme tekijännimeen perustuvat taudinnimitykset ovat olleet vanhastaan tunnettuja. Tutkimukseni tarkoituksena on ennen kaikkea tarkastella taudinnimityksissä esiintyvien hyvin vanhojen mutta vähän tutkittujen tekijännimijohdintemme käyttöä tämän mahdollisesti hyvinkin vanhan sanaston valossa.

Tautien ja vaivojen suomenkielisistä nimityksistä meillä on kirjallisia dokumentteja vasta uudelta ajalta. Muutamia suomenkielisiä tautien ja muiden vaivojen nimityksiä mai-

nitaan jo vanhimmissa suomenkielisissä teoksissa 1500-luvulla. Ensimmäiset varsinaiset suomenkieliset lääketieteelliset sanastot ja teokset ovat peräisin 1700-luvun lopulta, mutta tauteihin liittyvää sanastoa esitellään suomen kielen sisältävissä sanakirjoissa jo 1600-luvulta lähtien. Myös vanhimmat kirjallisuudessamme esiintyvät *JA*-tekijännimeen perustuvat persoonalliseen tautiolentoon viittaavat nimitykset mainitaan näissä tulkkisanakirjoissa eli Erik Schroderuksen *Lexicon Latino–Scondicumissa* vuodelta 1637 ja tuntemattoman tekijän vuonna 1644 Turussa ilmestyneessä *Variarum Rerum Vocabula Latinassa*. Ruotsalaisen Schroderuksen sanasto perustuu pitkälti porilaissyntyiseltä Marcus Paavalinpoika Björneburgensikselta saatuihin tietoihin (Hakulinen 1967, 83–84). Kolmannessa 1600-luvun sanakirjassamme eli vuodelta 1678 peräisin olevassa paimiolaisen Henrik Florinuksen *Nomenclatura Rerum brevissima, Latino–Sveco–Finnonicassa* vastaavanlaisia nimityksiä ei kuitenkaan esiinny. 1600-luvulla tulkkisanakirjojen lisäksi suomenkielistä lääketieteellistä sanastoa sisältyy Henrik Hasselqvistin väitöskirjaan *Osteologia seu Dissertatio Medica de Ossibus humanis* (1692), joka sisältää suomenkielisiä luiden nimityksiä.

1700-luvulla suomenkielisen kirjallisuuden määrä moninkertaistui ja myös teosten aihepiirit monipuolistuivat. 1700-luvulla ilmestyivät myös ensimmäiset varsinaiset suomen kielen sisältävät sanakirjat. Daniel Jusleniukselta vuonna 1745 ilmestyneessä sanakirjassa *Suomalaisen Sana-Lugun Coetus* ei esiinny tässä tutkimuksessa tarkasteltavaa sanastoa, toisin kuin Christfrid Gananderin sanakirjassa *Nytt Finskt Lexicon* (1787), jota olen käyttänyt aineistolähteenäni. Juslenius edustaa mynämäkeläisenä lounaismurteita ja Ganander haapajärveläisenä pohjalaismurteita (Hakulinen 1967, 90, 93). Sanakirjojen lisäksi sairauksiin ja tauteihin liittyvää suomenkielistä sanastoa esiintyy tautien ja muiden vaijojen hoitoa käsittelevissä teoksissa, jotka ovat Turun lääninsairaalan ensimmäisen lääkärin ja Turun yliopiston lääketieteen professorin Johan Haartmanin vuonna 1759 (2. painos 1765) julkaisema ruotsinkielinen lääkärikirja *Tydelig underrättelse om de mäst gångbara sjukdomars kännande och motande genom lätta och enfalliga Hus-Medel* ja pappismies Gananderin teokset *Maan-Miehen Huone- ja Koti-Apteekki* (1788a) ja *Eläinden Tauti-Kirja* (1788b). Myös Gananderin teos *Mythologia Fennica* (1789) sisältää tekijännimeen perustuvan tautiolennon nimityksen.

Edellä luettelemieni aineslähteiden lisäksi 1700-luvulla ilmestyi suomen kielellä myös muita tekstejä, jotka aiheeltaan liittyvät tauteihin tai niiden parannukseen, mutta joissa ei kuitenkaan esiinny tekijännimiin perustuvia taudinnimityksiä. Tällaisia lyhyitä tekstejä ovat jo edellä mainitun turkulaisen lääkärin Johan Haartmanin vuosina 1770 ja 1774 kirjoittamat *Carjan Taudista Suomesa ja sen parannuxesta ja estämisestä* ja *Neuwo ja Julistus, kuinga Eläinden Rutto eli tartuwainen Ambu-tauti Suomesa taitaan estettä ja parattaa*, Turun lääninlääkäri Johan Gabriel Bergmanin *Neuwo Yhteiselle Kansalle hyödytyxexi ja Ojennusnuoraxi, kuinga tawalliset kulku- ja tarttuwaiset taudit oikein ja wähhällä kustannuxella taitawat estetyxi ja paratuxi tulla* vuodelta 1775 sekä muutaman sivun mittaiset ohjevihkoset *Neuwo ja Ojennus kuinga tämä terwellinen Lääkitys ja Ihmellinen Essenzi pidättämän ja Nautittaman pitä* (1772), *Lyhykäinen Neuwo ja Opetus kuinga pitä*

itsens käytettämän Norin- eli Karjan taicka Eläinden Ruton-aikana (1786), *Neuwo, Kuinga yhteinen Kansa taitaa istutta Rupulia* (1799) ja *Neuwo, Kuinga Karjan Rutto Parhain tutaan, estetään, hillitetään ja parataan* (1799). Myöskään runsaasti eri aihepiiriin sanastoa sisältävä Florinuksen sananlaskukokoelma *Wanhain Suomalaisten Tawaliset ja Suloiset Sananlascut* vuodelta 1702 ei sisällä tässä tutkimuksessa tarkasteltavaa sanastoa.

1800-luvulla Suomessa virisi keskustelu virallisesta suomenkielisestä lääketieteellisestä terminologiasta. Tämän tutkimuksen kannalta ei kuitenkaan ole olennaista tarkastella tuolloin aiheesta käytyä keskustelua tai tarkastella uutta lääketieteellistä sanastoa, vaan 1800-luvun kirjallisissa lähteissä kiinnostavaa on niissä mahdollisesti esiintyvä vanha kansankielinen sanasto. Vanhoja tekijännimiin perustuvia ja elävään tautiolentoon viittaavia nimityksiä ei kuitenkaan sisälly enää sellaisiin 1800-luvun varsinaisiin lääketieteellisiin sanalistoisiin kuin aikanaan julkaisematta jääneeseen Wolmari Schildt-Kilpisen Suomen Lääkäriseuralle toimittamaan luetteloon *Försök till medicinsk terminologi för Finska språket, Suomen valistuneelle Lääkäristölle* (n. 1844) (Parviainen 1902; Kajava 1928, 473) tai myöhempään Duodecim-seuran julkaisemiin lääketieteellisiin sanastoihin (1885 ja 1888).

Tutkimukseni kannalta merkityksellisen 1800-luvun sanastolähteen tarjoaa Pohjois-Pohjanmaalta kotoisin olleen Johan Fredrik Ticklénin väitöskirja suomalaisista lääketieteellisistä oppisanoista *Termini medici in Lingua Fennica occurrentes* vuodelta 1832. Teos sisältää suomenkielisen sanaston, jonka Ticklén selittää perustuvan kansan kieleen. Pois on jätetty ”kaikki ne nimitykset, jotka haiskahtavat liiaksi ruotsalaisilta tahi ovat suomenkieleen vähemmän soveliaita syntyneinä latinalaisista vastineista pelkinä käännoksinä”. Ticklén toteaa väitöskirjansa esipuheessa latinalais-suomalaisen sanaluettelon tuovan kaivattua helpotusta siihen huomattavaan ongelmaan, että monien lääkärien puutteelliset suomen kielen taidot estävät heitä tarjoamasta potilailleen parasta mahdollista hoitoa. (Ticklén 1832, esipuhe; Kajava 1928, 457–458; Koivusalo 1975, 10–11, 15.) Tärkeitä aineslähteitä ovat myös Janakkalan kappalaisen Johan Henrik Keckmanin suomennostyö *Terveyden Opetus-Kirja yhteiselle kansalle* vuodelta 1837, Elias Lönnrotin *Suomalaisen Talonpojan Koti-Lääkäri* vuodelta 1839 ja F. J. Rabben lääkäreille ja farmaseuteille suunnattu kuolinsyynnimityksiä käsittelevä ohjekirja *Om dödsorsaksbenämningarne i mortalitetstabellerne för Finland* (1865). Keckmanin ja Lönnrotin teokset ovat suomennoksia samasta ruotsinkielisestä Carl Nordbladin teoksesta *Sundhets-Lärobok för Menige Man* (1827). Kumpikin suomenkielinen käännös sisältää arkkiaatri Johan Agapetus Törngrenin alkuperäisteokseen tekemiä korjauksia ja lisäyksiä (Vesterinen 2008, 7–9). Törngren kirjoitti huomautuksensa ruotsiksi, joten suomenkielinen teksti on myös näiltä osin Keckmanin ja Lönnrotin käsialaa. Mainittakoon, että Rabben tekijännimiin perustuvat taudinimitykset ovat yhteisiä Lönnrotin sanaston kanssa. Lääketieteellisten teosten lisäksi olen käyttänyt aineslähteenä Lönnrotin vuonna 1847 julkaiseman *Ruotsin ja suomen tulkin* osiota 6, *Tauteja ja muita ruumiillisia ja mielen heikkouksia* (mt., 14–16).

Kirjallisten lähteiden tarjoaman sana-aineiston ohella hyödynnän tutkimuksessani kansankielestä eli murteista peräisin olevaa tautisanastoa sekä kansanrunousarkiston ko-

koelmiin tallennettua tietoa kansan tautikäsitteistä ja nimityksistä. Suomen murteita koskevat tiedot perustuvat *Suomen murteiden sanakirjan* (SMS) ja suomen murteiden sanarkiston (SMSA) sisältämiin tietoihin. Kansanperinteen sanaston aineistolähteenä olen käyttänyt lisäksi Matti Haon toimittamaa kansanrunousarkiston kansanlääkintäkokoelman aineistoihin perustuvaa teosta *Kansanomainen lääkintätietous* (2000) ja erityisesti sen tauteja koskevaa asiahakemistoa (s. 242–246). Otan tutkimuksessani mahdollisuuksien mukaan huomioon myös tarkastelemani tautisanaston esiintymisen lähisukukielissä.

2. Jumalantauteja ja panentatauteja vai jotakin ihan muuta?

Kansanuskoa on luonnehdittu perinteen lajeista hankalimmin tulkittavaksi, sillä siinä on kysymys ihmisten syvälle juurtuneista käsityksistä, joita ei välttämättä ole edes hahmotettu sanallisella tasolla. Kansanusko käsittää ne suullisena perintönä sukupolvelta toiselle säilyvät uskomukselliset käsitykset ja käyttäytymistavat, joita ei lueta kuuluviksi kirjoitettuun perinteeseen nojaavien korkeuskontojen piiriin. Raja on kuitenkin häilyvä, sillä kirkon opetukset sekoittuvat ihmisten tietoisuudessa kansan perinteisiin uskomuksiin. (Siikala 1985, 305; Virtanen 1991, 230.) Kansanuskon osa-alueeseen, kansanlääkintään luetaan sekä ihmiseltä toiselle leviävät käsitykset terveydestä ja sairaudesta että kokemusperäinen tieto taudeista ja niiden parantamisesta (esim. Virtanen 1991, 260).

Kirjallisissa lähteissä esiintyvät tautien nimitykset vaihtelevat vuosisatojen aikana. Tähän vaikuttaa osaltaan se, että taudinnimitykset heijastelevat niitä käsityksiä, joita sairauksien syihin ja alkuperään on tietyissä yhteisöissä kulloinkin liitetty. (Vuorinen 2002, 23–24.) Suomen kansanomaisia tautioppia on tarkasteltu 1800-luvulta lähtien, mutta se on kuitenkin jäänyt verraten vähän tutkituksi alueeksi. Sairauksien ryhmittely on paljastunut erityisen ongelmalliseksi, ja nykytutkijat ovatkin sitä mieltä, että vanhan suomalaisen kansanlääkinnän kuvaaminen yhtenäisenä systeeminä on joko hyvin hankalaa tai jopa mahdotonta. (Siikala 1985, 358; 1994, 76–77; Virtanen 1991, 262.) Kansanomaisen tautiopin systemaattisen kuvauksen hankaluus tulee konkreettisesti esiin esimerkiksi siinä, että kansanrunousarkiston kansanlääkintää koskevissa tiedoissa esiintyy ristiriitaisuuksia niin tautien nimityksissä kuin niiden alkuperän selityksissä ja parannuskeinoissakin (Virtanen 1991, 262).

Elias Lönnrot kirjoitti maagista kansanlääkintää käsittelevässä väitöskirjassaan *Om finnarnes magiska medicin* vuonna 1832 tautien jakautuvan suomalaisen kansan käsityksissä jumalantauteihin eli kuolemantauteihin ja panenta- eli tekotauteihin. Jumalantauteihin luettiin muun muassa parantumattomiksi katsotut vaaralliset kulkutaudit ja vanhuuden vaivat. Ajatus Jumalan sallimasta taudista on kuitenkin meillä suhteellisen myöhäistä kristillistä perua. Panentataudit taas käsitettiin nimensä mukaisesti taudeiksi, jotka joku persoonallinen lähettäjä, kuten noita, tietäjä tai muu kateellinen tai pahansuopa henkilö, oli pannut eli lähettänyt ihmisen vaivaksi (esim. kateet ja kirot). Tämä Lönnrotin väitöskirjan

perua oleva tautien jako kahteen tyyppiin jättää kuitenkin ryhmien ulkopuolelle merkittävän joukon sairauksia, joiden aiheuttajina olivat erilaiset yliluonnolliset olennot ja voimat. (Hästesko 1910, 323–324; Siikala 1985, 358–359; 1994, 76–77.)

Anna-Leena Siikala esittelee teoksessaan *Suomalainen šamanismi – mielikuvien historiaa* (1994) 1800- ja 1900-luvun vaihteessa vaikuttaneen hietajärveläisen suurtietäjän Miina Huovisen tautidiagnostiikkaa. Huovisen mukaan taudin selityksenä saattoi olla 1) tautiprojektiili, 2) pahantahtoinen ihminen, 3) tartunnainen ja 4) ihmiseen tunkeutunut tauti tai tautidemoni. (Siikala 1994, 73, 77.) Kaksi ensimmäistä selitystä edustavat panentauteja. Projektiiliselityksen mukaan persoonallinen lähettäjä on saattanut taudin uhriinsa nimenomaan ampumalla (ks. tark. Honko 1959; 1960, 75–80). Tartunnaisilla tarkoitetaan erilaisia luonnosta saatavia tauteja, kuten kalmaa, neniä ja vihoja, joita uskottiin tarttuvan varsinkin maasta (esim. Siikala 1985, 362; Virtanen 1991, 265–266). Tässä käsillä olevan tutkimuksen kannalta olennainen taudinselitysryhmä ovat ihmiseen tunkeutuneet taudit ja tautidemonit, koska niissä taudinaiheuttajana toimii eläväksi tajuttu tautiolento.

Suomessa kansan tautioppiin voidaan lukea kuuluvan kahdenlaisia eläviä ja itsenäisesti toimivia tautiolentoja: personoituja tautiolentoja eli taudinhaltijoita sekä tautimatoja (Manninen 1933, 233, 236). Personoituja tautiolentoja suomalaisessa uskomusperinteessä ovat edustaneet esimerkiksi painajainen, rutto, rokko ja horkka. Personoidut tautiolennot tunnetaan myös suomalaisissa uskomustarinoissa eli lyhyissä totena kerrottavissa kansankertomuksissa. Uskomustarinat pohjautuvat uskoon yliluonnollisten olentojen ja voimien olemassaolosta. Uskomustarinat ovat kiinteästi yhteydessä kertojiensa elinoloihin ja sosiaaliseen todellisuuteen: ne tarjoavatkin arvokasta tietoa menneiden aikojen asenteista ja elämäkatsomuksesta. Tyypillisesti uskomustarinat aktuaalistuvat ihmiselämän taitekohdissa ja kriisitilanteissa, kuten sairastumisen ja tartuntatauti-epidemioiden yhteydessä. (Jauhiainen 1982, 56–58, 66, 84.)

Suomen kansan parista kerätyt ja kansanrunousarkistoon tallennetut uskomustarinat erilaisista taudinhaltijoista eli tautidemonieista ja muista taudeista käsittävät tarinat horkasta eli malariasta, rutosta ja rokosta, joita voidaan pitää selvinä tauteina nykynäkökulmastakin, sekä kertomukset ajajaisesta, painajaisesta, marasta ja lapsen yöitkettäjistä eli valvottajasta. Uskomustarinoissa esiintyvien tautiolentojen voidaan todeta edustavan kahta toisistaan eroavaa tautidemonityyppiä: tarttuvia kulkutauteja ja yöllä sekä ihmisiä että eläimiä vaivaavia olentoja. Lisäksi uskomustarinoiden tautidemonien ja tautien luokkaan lukeutuvat syntymämerkit ja -vammat sekä kertomukset käärmestä ihmisen sisällä. (Ks. tark. Lauri Simonsuuren uskomustarinoiden luettelo *Typen und Motivverzeichnis der finnischen mytischen Sagen* 1961; Jauhiainen 1999, 303–307.) Viimeksi mainittuja en kuitenkaan ole lukenut kuuluviksi tässä tutkimuksessa tarkastelemieni tautiolentojen ryhmään.

Tautiolennot kuvataan uskomustarinoissa usein ihmis- tai eläinhahmoisiksi, mutta ominaista tautiolennoille on, ettei niistä anneta mitään erityisiä ja tarkkoja tuntomerkkejä. Toisaalta tautiolentojen ominaisuudet saattavat vaihdella, mihin on osaltaan vaikuttanut se, että samoja tarinoita saatiin kertoa eri aikoina ja eri paikoissa useastakin eri tauti-

olentoista. (Manninen 1933, 233; Paal 2007, 6; ks. myös Manninen 1922, 146.) Piret Paal on tarkastellut sekä Viron että Suomen uskomusperinteessä tavattavia tarinoita horkasta, joka edustaa varsin tyypillistä uskomustarinoiden persoonallista tautiolentoa. Tarinoissa horkka kuvataan usein mieshahmoiseksi olennoiksi, joka pyrkii ihmisen sisään. Horkka liikkuu vaivaamassa uhriaan yksin, mutta kulkumatkoillaan, esimerkiksi maantiellä, se tavataan myös muiden horkkahahmojen tai rään ja rähmän seurassa. Uskomustarinoissa kuvaillaan myös horkan ja muiden tautiolentojen keskenään käymiä keskusteluja, joissa ne saattavat esimerkiksi puhella siitä, kuinka aikovat keinotella seuraavan uhrinsa sisään. (Paal 2004; 2007, 3–4, 6–7.) Seuraava horkasta kertova tarina on tallennettu Kangaslammilta, Pohjois-Savosta:

Eräät suomalaiset olivat Kesälahdella Vallilan kylässä kolmen tien risteyksessä kuulleet kolmen horkan keskustelevan. He eivät nähneet siinä mitään. Yksi horkka uhkasi mennä siihen, toinen taas siihen mieheen. Kolmas käkesi menevänsä Savonlinnassa erääseen mieheen tupakan kautta. Tienhaarassa olevat miehet veivät sanan asianomaisille, että nämä olisivat varuillaan. Sen horkan, joka oli aikunut mennä seppään (Kesälahdella) tämän takoessa hengästyessä, seppä iski alasimeen. Savonlinnan mies kiristi horkan tupakkakukkaroonsa. Kiteelle mennyt horkka sai myös lopun. Siten koko horkka hävisi. (Kansanomainen lääkintätietous 2000, 58; Kangaslampi.)

Ihmiskunnan historian näkökulmasta tarkasteltuna monet tartuntataudit ovat suhteellisen nuoria vitsauksia. Ilmari Mannisen mukaan vastaavat tautiolennot onkin lainattu suomalaiseseen kansanperinteeseen naapurikansoilta vasta verraten myöhään (Manninen 1933, 233). Tämän tarkemmin Manninen ei ikää tautiolentoja tai niistä kertovia uskomustarinoita, mutta jo historiallisten tosiasioiden perusteella on kysymys varsin nuoresta perinteestä. Rutto on saapunut meille ilmeisesti vasta 1400-luvulla, ja viimeisen kerran sitä on tavattu vuosina 1710–1711. Myös malarian saapuminen Suomen alueelle on ajoitettu 1400–1500-luvulle, mutta todisteita taudin esiintymisestä on vasta 1600-luvulta. Tautia on esiintynyt meillä endeemisenä vielä 1800-luvulla. Isorokko on ollut Euroopassa varsin harvinainen tauti 1600-luvun alkuun asti. Ruotsissa tautia on ilmeisesti esiintynyt jo 1400-luvun puolella, joskin varhaisimmat maininnat koskien Suomea ovat vasta 1700-luvulta. Kolera taas on vasta 1800-luvun tauti. (Forsius 2001, 4788; Vuorinen 2002, 117–118, 120, 124–126, 130–131, 194–197; Kallioinen 2005, 30–33, 53–54, 73–74.)

Suomalaisissa uskomustarinoissa esiintyvät öiset painajaisolennot eivät ole historiallisesti yhtä sidonnaisia kuin kulkutauteja aiheuttavat tautiolennot, sillä painajaisen voidaan ajatella olleen ihmisen vaivana kaikkina aikoina, ajasta ja paikasta riippumatta. Tosin vastaava karjasuojissa eläimiä kiusaava ajajainen liittyy vahvasti kotieläinten pitoon ja karjatalouteen, joten uskomus ei voi olla kyseistä kulttuurivaihetta varhaisempi. Kansanperinteessämme on painajaisolennon alkuperästä olemassa useita selityksiä, sillä se on liitetty meillä eri aikoina ja eri paikoissa toisistaan poikkeaviin uskomuksiin. Painajaisen on muun muassa uskottu olevan vainajan henki, joka on palannut ahdistelemaan ja kiusaa-

maan jälkeen jääneitä. Myös elävän noidan henki on voinut liikkua painajaisena vaivaa-
massa ja vahingoittamassa esimerkiksi karjaa. Painajainen on voinut olla myös pahantah-
toisen ihmisen lähettämä. (Esim. Waronen 1898, 23–25; Hästesko 1918, 114–115.)

Kuten edellä jo tuli esille, kansamme tautioppiin ovat vanhastaan kuuluneet myös
tautimadot. Ajatus taudin madonmuotoisuudesta on ikivanha ja kansainvälinen. Matose-
lityksen mukaan taudin aiheuttaja on ihmisen raajoissa tai sisäelimissä sijaitseva mato,
joka nakertaa ihmisruumista kipua aiheuttaen. Myös pelkät madon liikkeet ihmisen sisällä
aiheuttavat särkyä ja muita epämiellyttäviä tuntemuksia. Matoselitystä on sovellettu var-
sinkin tauteihin, joihin liittyy kalvava tai kolottava tunne tai muu voimakas paikallinen
kipu. Mikäli mato käy herkkien sisäelimiä kuten sydämen, aivojen, keuhkojen tai mak-
san kimppeihin, eikä sitä saada nopeasti poistetuksi, on sen uskottu aiheuttavan uhrilleen
nopean kuoleman. (Manninen 1933, 236; Honko 1959, 33–34; 1960, 80–81.) Suomes-
sa tällaista ihmisruumiissa elävää tautimatoa on *mato*-nimityksen lisäksi kutsuttu muun
muassa *koiksi*, *koisaksi*, *koiskaksi*, *koioksi* ja *koiskoksi*. Muita vastaavanlaisia nimityksiä
ovat *koimato*, *ruumiinkoi* ja *ruumiinmato* sekä *raani*, *riisi*, *syöjä*, *syöpä* ja *syöpäläinen*.
(Manninen 1933, 236; SMS: *koi*.) Vanhassa kirjasuomessa *koi*-nimitystä on käytetty myös
kuoleman vertauskuvana (VKS: *koi*). Toisin kuin varsinaiset personoidut tautiolennot,
tautimadot eivät ole seikkailleet uskomustarinoissa. Kansanuskomuksissa tautimatoon on
liitetty sellaisia vaivoja ja tauteja, joista ihminen on kärsinyt kautta aikojen.

Perinteiset käsitykset tautien alkuperästä, syistä ja parannuskeinoista elivät omaa elä-
määnsä kansan keskuudessa vuosisadasta toiseen. Tietävästi ensimmäinen Suomessa toi-
minut lääkäri oli Turussa 1550-luvulla kuninkaallisten hovilääkärinä työskennellyt Johann
Copp (Forsius 2003, 257–259). Vielä 1800-luvun vaihteessa Suomessa työskenteli vain
noin parisenkymmentä koulutettua lääkäriä. Jo tästä voi päätellä, että tavallisen kansan on
varsin myöhäisiin aikoihin asti täytynyt turvautua kotikonstien lisäksi pappien, tietäjien,
noitien ja erilaisten puoskareiden apuun tautejaan hoitaessaan ja kipujaan lievittääkseen.
(Esim. Tommila 2001, 406.) Lääkäri Santeri Ingmanin vuonna 1849 suomeksi julkaise-
ma kirjoitus *Ovatko taudit itsenäisiä ja eläväisiä olentoja?* osoittaa, että vielä 1800-lu-
vun puolivälissä suomalaisten tautikäsitys oli varsin vanhakantainen. Hänen mukaansa
kansanuskomuksiin perustuva käsitys tautien olemuksesta oli vielä vallalla ja voimissaan
myös sivistyneistön ja jopa oppineiden lääkärien keskuudessa. Ingman kirjoittaa suoma-
laisten tautikäsitksistä seuraavasti:

Katsokaamme aluksi mitenkä meillä taudeista tavallisesti ajatellaan ja puhutaan, vieläpä jos-
kus kirjoitetaanki. Kaikkealla rahvaan seassa kuulet vaan semmoista puhetta pidettävän, kuin
esimerkiksi: että ”Annikan sormessa on vieras tahi koi (panaritium), ja Liisalla juoksiainen”
(rheumatismus), että ”riisi (rhachitis) syöpi” Ollisen lasta, ja Heikkiä ”ajaapi painajainen” (in-
cubus), j. n. e. Näistä ja muista senlaisista puheista selvästi nähdään, kuinka rahvas on tottunut
katsomaan sairautta, ei muka jonakuna ruumiin viallisena tilana, niinkuin se todellisesti on,
vaan mokomana vieraana vihollisena, joka, useimmiten jolta kulta pahansuovalta ihmiseltä
päällän pantuna, on asettanut majansa ruumiin, ja siellä sitten kaivaen ja jäyten hirmu lailla

viimein raatelepi ihmisparan pahanpäiväseksi, jollei muualta apua saada tätä liikaa vastaan. – – entäs punatauti, ja kaikenlainen rokko, ja ripuli, ja lavantauti (typhus), ja vilutauti, ja kolera? eikö siis niitäkään olisi pitäminen itsenäisinä ja elävinä olentoina? – – (Ingman 1849, 171–172, 179.)

Koska varsinaista lääketiedettä ei Suomessa harrastettu ennen kuin pitkälti uuden ajan puolella, eivät muun Euroopan lääkärien parissa tunnetut tautioppikäsitteet juurikaan vaikuttaneet kansan elämään ja tautikäsitteisiin täällä meillä. 1800-luvun alkupuolella Suomessa tuli tunnetuksi niin kutsuttu luonnonfilosofis-ontologinen näkemys taudeista. Ontologisen tautikäsitteksen mukaan taudit ovat ihmisen ulkopuolelta tulevia, itsenäisiä ja eläviä olentoja, joilla oli samanlainen elinkaari elämästä kuolemaan kuin muillakin eliöillä. Vanhalla kansanuskon käsityksellä taudeista itsenäisinä elävinä olentoina ja uudella luonnonfilosofis-ontologisella tautikäsitteellä olikin selviä yhtymäkohtia näkemyksissä taudin olemuksesta. Käsite tautien syystä ja synnystä koki länsimaisessa lääketieteessä täydellisen muutoksen myöhemmin 1800-luvulla: puhutaan bakteriologisesta vallankumouksesta. Uusi käsite tautien olemuksesta levisi myös suomalaiseen lääketieteeseen ja yliopistomaailmaan 1800-luvun puolivälin tiedoilla. Meillä tieteellisiin tosiasioihin perustuvan lääketieteen ensimmäisiä edustajia oli edellä siteerattu Ingman. (Ignatius 2000, 504–507.)

3. Suomenkielinen tautisanasto varhaisten kirjallisten dokumenttien valossa

Varhaisten kirjallisten lähteiden sisältämä tieto taudeista ja niiden nimityksistä on varsin epäyhtenäistä. Yleistä esimerkiksi on, että samasta taudista käytetään monia eri nimityksiä ja että samoja nimityksiä käytetään hyvinkin erilaisista taudeista, tiloista ja vaivoista. Tautien historiaa tarkastellessa on syytä huomioida myös se, että aikanaan mahdollisesti yleisistäkin taudista tai vaivasta ei välttämättä ole jäänyt tietoja kirjallisiin dokumentteihin. (Vuorinen 2002, 23, 25.) Vielä todennäköisempänä voidaan pitää sitä, että harvoista varhaisista suomenkielisistä kirjallisista lähteistä löytyy vain murto-osa kansan käyttämästä sanastosta, joka liittyy kansanlääkinnän piiriin.

Kuten nimettävät taudit ja vaivat myös vanha suomenkielinen tautisanasto on kirjavaa. Tautisanastossamme on vanhoja ja uudempia johdoksia, eri-ikäisiä yhdyssanoja ja eri-ikäisiä lainoja. Vanhoja suomalais-ugrilaisesta kantakielestä periytyviä ja etäsukukielten kanssa yhteisiä tautien nimityksiä meillä ei ole. Kaisa Häkkinen (2005) toteaa tähän voivan olla useitakin syitä. Ensinnäkin vanhimmista kantakielistä säilynyt sanasto on harvalukuinen ja käsittää vain aivan keskeisintä perussanastoa, esimerkiksi sukulaisten nimityksiä (*äiti, isä*), ruumiinosien nimityksiä (*huu, pää, silmä*) ja keskeisiä verbejä (*elää, kuolla*). Voi olla sattumaa, ettei mikään vanhoista sanoista viittaa tauteihin. Toisaalta taudit ja niiden merkitys yhteiskunnan kannalta on vaihdellut eri aikoina ja eri kulttuureissa. (Häkkinen 1990, 179–180, 186–187; 2005, 993; ks. lisää esim. Vuorinen 2002, 13–14, 29.)

Vanhimmista suomenkielisistä tautisanastolähteistä eli 1600-luvun monikielisten tulkki-sanakirjojen taudinnimityksistä voidaan erottaa karkeasti kolme hallitsevaa taudinnimitystyyppiä: 1) teonnimijohdokset (*paisuma, pisto, oksentamus, ummetus, väänne*); 2) lainasanat (*keripukki, kuppa, rupi* 'syyhytauti', *ruusu*) ja 3) *tauti*-perusosaiset yhdyssanat. Kolmas tyyppi voidaan jakaa edelleen kolmeen osaan: a) määriteosana sellainen tautia kuvaileva sana, joka ei esiinny itsenäisenä taudinnimityksenä (*kuivatauti, punatauti*); b) määriteosana kipukohtaa merkitsevä ja osoittava sana (*hammastauti, pääntauti, silmätauti, vatsatauti*), sekä c) määriteosana edellisiin ryhmiin 1 ja 2 kuuluva taudinnimitys (*ummetauti, väännetauti, rupitauti* 'syyhytauti'). Lainaamista voidaan Häkkisen mukaan pitää huomionarvoisena sairauksien nimeämiskeinona vasta suhteellisen myöhään, kuitenkin viimeistään keskiajalta lähtien (Häkkinen 2005, 997). Omaperäiseen sananmuodostukseen perustuvat nimeämistyytit voivat rakenteensa puolesta olla huomattavasti vanhempia. Huomattakoon kuitenkin, että kolmannen taudinnimitystyytin yhdyssanojen perusosana esiintyvä *tauti* on vanha germaaninen laina, joka on lainattu itämerensuomeen arviolta ajanlaskumme alun aikoihin (esim. SKES: *tauti*; myös Häkkinen 2005, 993).

4. Tekijännimet eläväksi olennoiksi käsitettyjen tautien nimityksissä

4.1. Tekijännimien johtimet -jA, -pA ja -vA

Tekijännimi on tietyllä johtimella muodostettu sana, joka tyyppillisesti viittaa ihmiseen, mutta mahdollisesti myös muuhun elolliseen olioon. Useimmiten tekijännimi on muodostettu verbistä, jolloin johdos tarkoittaa kantaverbinsä toiminnan suorittajaa tai tilassa tai tapahtumassa mukana olijaa. (ISK, 256, 258–259.) Tekijännimijohdoksen esiintyminen taudin tai muun vaivan nimityksenä viittaaakin suoraan siihen, että tauti mielletään eläväksi olennoiksi ja itsenäiseksi toimijaksi. Nykysuomen tärkeimmät tekijännimien johtimet ovat deverbaaliset *-jA* (*ampuja,kehräjä*) ja *-(U)ri* (*ajuri, karkuri*). Lisäksi suomen kielessä on substantiiveihin liittyvä *-(U)ri*-johdin, jolla myös muodostetaan tekijännimiä (*nahkuri, vakkuri*). *-jA*-johdin on iältään ikivanha, kun taas sekä denominaalinen että deverbaalinen *(U)ri*-johdin ovat tekijännimien muodostimina myöhemmän kehityksen tulosta. Tähän on ilmeisesti osaltaan vaikuttanut ruotsista lainattujen alkuaan *re*-loppuisten tekijännimien tarjoama malli (esim. *maalari, muurari* ja *sorvari*; vrt. ruotsin *målare, murare* ja *sorvare*). Alkuperäisempänä funktiona on pidetty *-(U)ri*-johtimen esiintymistä välineiden ja muiden esineiden ja asioiden nimityksissä. (Ks. tark. Lehtisalo 1936, 60–66, 180–185; Hakulinen 2000, 176–177, 195–196, 219–220.) Yleisimpien tekijännimitystyyppien lisäksi suomen kieleen on aikojen kuluessa muodostettu vastaavanlaisia johdoksia myös johdinaineiksilla *-lAs* (*potilas*), *-iO* (*sikiö*), *-(i)kAs* (*asukas*), *-kki* (*asukki*), *-in* (*eläin* 'eläjä') ja *-lAinen* (*apulainen*) (esim. ISK, 256).

Edellä johdantoluvussa esittelemiä aineslähteiden sisältämän aineiston perusteella eläväksi olennoiksi käsitettyjen tautien ja tautiolentojen nimityksissä esiintyy pääasiassa

jA-johtimella muodostettuja tekijännimiä, mutta myös muutama *pA*- tai *vA*-johdinaineksen sisältämä nimitys.¹ Nykysuomessa partisiipin tunnuksena tunnettu *vA*-aines on siis aiemmin esiintynyt myös tekijännimen funktiossa (*syövä* 'syöjä') (Hakulinen 2000, 200–201). *vA*-johtimen alkuperäinen vahva-asteinen asu *-pA* on säilynyt vain muutamissa yksitavuisiin verbivartaloihin perustuvissa johdoksissa (esim. taudinnimitys *syöpä* 'syöjä'). Iältään sekä *-jA* että *-pA* (> *vA*) ovat tekijännimien johtimina tuhansia vuosia vanhoja, sillä kummallekin on esitetty vastineita etäsukukieliä myöten. (Lehtisalo 1936, 60–66, 249–261; Hakulinen 2000, 195–196, 200–201; myös Korhonen 1981, 316.)

Muutamissa tutkimusaineiston sanoissa on vanhaan tekijännimenjohtimeen liittynyt toinen johdin, *-inen* (*ajajainen*, *juoksiainen*, *painajainen*). Tarkasteltavissa sanoissa *inen*-johdin ei näytä vaikuttaneen johdosten merkitykseen. Vanhoissa tautiolentojen nimityksissä esiintyy myös tapauksia, joista ajan kuluessa varsinainen tekijännimen johdin on kadonnut *inen*-johtimen edeltä, jolloin denominaalinen *-inen* näyttää erehdyttävästi yhdistyneen suoraan kantaverbiin (*ajainen*, *painainen*).

4.2. Tekijännimiin perustuvien taudinnimitysten tutkimisesta

Johdosten kuten muidenkin sanojen iän ja alkuperän tutkimus perustuu kolmeen asiakokonaisuuteen: sanan äänne- ja muotorakenteeseen, merkitykseen ja levikkiin. Kompleksisen sanaston tutkimukseen liittyy kuitenkin monia ongelmia. Esimerkiksi hyvin pitkään produktiivisilla *jA*-, *pA*- ja *vA*-johtimilla on voitu periaatteessa muodostaa samanasuisia johdoksia missä ja milloin tahansa. Mikäli näiden johdosten kantasanana käytetty verbikin on sukukieliä myöten tunnettu, voi iän selvittäminen osoittautua mahdottomaksi. Koska monien tässä tutkimuksessa tarkasteltavien johdosten rakenne ei tarjoa vihjeitä sanan iästä, nousee johdosten erityismerkitys eli esiintyminen taudinnimityksinä tärkeään asemaan. Tällaisilla pitkään produktiivisina säilyneillä johtimilla muodostettujen johdosten levikkiä tarkastellessa on kuitenkin otettava huomioon myös se, että kysymyksessä voi olla paitsi erikseen eri murteissa tai sukukielissä muodostettu johdos myös myöhempi

1 Vanhoissa taudinnimityksissä esiintyy muutamia (*U*)ri-johtimen sisältäviä taudinnimityksiä. Haartmanin suomenkielisessä lääketieteen sanastossa (1759) mainitaan ripulitautia merkitsevä (*U*)ri-johdos *vatturi*. Saman johdoksen mainitsee myös Ganander sekä sanakirjassaan *Nytt Finskt Lexicon* (1787) että *Eläinden Tauti-Kirjassa* (1788b). Tielénin kansankieleen perustuvassa lääketieteen sanastossa (1832) samasta johdoksesta esiintyy asu *vahturi* ja Lönnrotin *Suomalaisen Talonpojan Koti-Lääkärissä* (1839) variantti *vatsuri*. Kansanrunousarkiston kansanlääkintää koskevista kokoelmista löytyvät lisäksi taudinnimitykset *paskuri* 'silmäpasko'; eräs silmäluomen tulehdus; *trakooma* ja *tuhkuri* 'tuhkarokko' (*Kansanomainen lääkitietous* 2000, 59, 142–143). Hakulinen mainitsee teoksessaan *Suomen kielen rakenne ja kehitys* murteissa tunnetun nimityksen *umpuri* 'ummetus(tauti)' (2000, 177). Nämä denominaaliset johdokset eivät kuitenkaan, ainakaan suoralta kädeltä, hahmotu tekijännimiksi, eivätkä niiden nimeämät tarkoitteet eläviksi ja itsenäisesti toimiviksi tautiolennoiksi.

laina naapurilta. (Häkkinen 1985, 145, 154; 1990, 24–25, 124–125.)

Kompleksisten sanojen ikää ei näin ollen usein edes yritetä määritellä, ellei ole mahdollista tukeutua kirjallisiin dokumentteihin (Häkkinen 1985, 154; 1990, 125–126). Tämän tutkimuksen kannalta tuo varhaisin kiistaton todistusaineisto on kuitenkin käytännössä peräisin niinkin myöhäiseltä ajalta kuin 1700-luvun loppupuolelta ja 1800-luvulta. Vaikka suomen murteiden sana-arkiston ja kansanperinnekokielmien sisältämä tautisanasto voi olla iältään hyvinkin vanhaa, on sekin kerätty ja tallennettu vasta myöhään: kansanrunous-arkistoon 1800-luvun alusta lähtien ja suomen murteiden sana-arkistoon vasta 1900-luvun puolella. Vaikka tutkimusaineistoon kuuluvien sanojen todellista ikää on mahdoton selvittää, voidaan kuitenkin historiallisten tosiasioiden ja sanojen levikkietojen perusteella yrittää hahmottaa jonkinlainen takaraja, jolloin tämän taudinimitysten muodostustyypin on viimeistään täytynyt olla olemassa.

Tämän tutkimuksen kannalta on otettava huomioon myös 1800-luvun puolivälin tienoilla lääketieteessä vallalla olleet tautikäsitteet, sillä on syytä olettaa 1800-luvulla uutta lääketieteen sanastoa lanseeranneiden lääkärin oman tautikäsitteiden heijastuneen heidän käyttämäänsä ja mahdollisesti luomaansa uuteen lääketieteelliseen sanastoon. Käytännössä tämä koskee Lönnrotin teoksista peräisin olevaa runsaahkoa sanastoa. On pidettävä mahdollisena, että tutkimusaineisto sisältää vanhojen kansanomaisten tautinimitysten lisäksi uutta 1800-luvun luonnonfilosofis-ontologista tautikäsitteistä heijastelevaa sanastoa.² Näin toteaa myös Pauliina Peltokorpi vanhoja taudinimityksiä käsittelevässä pro gradu -työssään (2002). Hänen mukaansa sellaisissa tekijännimeen perustuvissa taudinimityksissä kuin *hengenahdistaja*, *juoksiainen*, *kaaduttaja*, *kurkun kuristaja*, *pahan pieksiä*, *rinnan pistäjä*, *salpaaja* ja *vilustaja* (kaikki Lönnrot) voi osa olla vanhoihin uskomuksiin perustuvia nimityksiä ja osa uusia 1800-luvulla käyttöön otettuja luonnonfilosofis-ontologisen tautikäsitteiden tuotteita. Peltokorpi olettaa, että nimityksiä on joka tapauksessa tulkittu aikanaan molemmin tavoin. Hän toteaa myös, että tällaisten nimitysten alkupe-
räästä on hankalaa tehdä tarkempia johtopäätöksiä, sillä tietyn sanan esiintyminen Lönnrotin suosituksessa teoksessa on saattanut vaikuttaa myös sen leviikkiin murteissa. (Peltokorpi 2002, 122, 144–145.)

5. Tekijännimen sisältävät tautien ja tautiolentojen nimitykset

Olen koonnut tutkimusaineistoni kahteen taulukkoon: taulukko 1 käsittää ihmisen ulkopuolella toimivien tautiolentojen nimitykset ja taulukko 2 ihmisen sisäpuolella toimivien tautien ja tautiolentojen nimitykset. Tutkimusaineisto käsittää sekä yksinäisjohdoksia että yhdyssanoja, joiden perusosana *JA*-tekijännimi esiintyy. Yhdyssanat on aakkostettu taulukkoon perusosana esiintyvän tekijännimen mukaan. LÄHDE-sarake käsittää kaikki ne

² Luonnonfilosofisen ajattelumallin vaikutusta Lönnrotin kirjalliseen toimintaan on tarkastellut Sakari A. Härö (1989).

tutkimuksessa käytetyt aineslähteet, joissa ensimmäisessä sarakkeessa mainitut nimitykset esiintyvät. Mikäli taudin tai tautiolennon nimitys on peräisin kansanrunousarkiston kokoelmiin pohjautuvasta *Kansanomainen lääkintätietous* -teoksesta, käytän taulukoissa lähteestä lyhennettä KL (= kansanlääkintä). MURTEET-sarakkeen tiedot perustuvat *Suomen murteiden sanakirjaan* (SMS) ja suomen murteiden sana-arkistoon (SMSA) tallennettuihin tietoihin. Sarakkeiden MERKITYKSEN SELITYS ja SYNONYymeja ERI LÄHTEISTÄ tiedot ovat peräisin eri lähteistä, pääasiassa aineslähteistä ja Heikki S. Vuorisen artikkelista *Suomalainen tautinimistö ennen bakteriologista vallankumousta* (1999; myös Vuorinen 2002, 317–322).

5.1. Ihmisen ulkopuolella toimivat tautiolennot

Ihmisen ulkopuolella toimivien tautiolentojen nimityksiä erilaisine variantteineen on tutkimusaineistossa kuusi. Ainoastaan nimitykset *painaja* ja *painajainen* mainitaan kirjallisissa lähteissä. Muut nimitykset ovat peräisin kansanrunousarkistoon tallennetuista kansanlääkintää koskevista tiedoista. Kaikki tämän ryhmän nimitykset viittaavat öisin ihmisiä tai eläimiä ahdistaviin ja kiusaaviin olentoihin. Muita vastaavia öisin toimivia olentoja ei suomalaisessa kansanperinteessä tunneta, joten voidaan todeta kaikkien niin sanottujen painajaisolentojen (yleisesti tunnettujen) suomenkielisten nimitysten olevan *JA*-johtimisia tekijännimiä.

Taulukko 1. Eläviksi olennoiksi personoitujen tautien nimitykset: ihmisen tai eläimen ulkopuolella toimivat tautiolennot.

TAUDIN / VAIVAN NIMITYS	LÄHDE	MURTEET (SMS, SMSA)	MERKITYKSEN SELITYS	SYNONYymeja ERI LÄHTEISTÄ
<i>ajajainen, märkä ajajainen, ajattaja, ajainen</i>	KL	esiintyy; myös <i>kuiva ajajainen</i>	myyttinen, kottieläimiä öisin ahdisteleva uskomusolento	<i>ajaja, ajokas, painajainen, mara</i> (myös <i>ajattara</i>)
<i>huudattaja</i>	KL	ei esiintymiä	lasta öisin itkettävä uskomusolento	ks. <i>itkettäjä</i>
<i>itkettäjä, yönitkettäjä</i>	KL	esiintyy; myös <i>itkettäjäinen, itkettäväinen</i>	lasta öisin itkettävä uskomusolento	<i>itkettäjä, itkettäjäinen, itkettäväinen, niekko, pelottaja, valvottaja</i>

TAUDIN / VAIVAN NIMITYS	LÄHDE	MURTEET (SMS, SMSA)	MERKITYKSEN SELITYS	SYNONYymeja ERI LÄhteistä
<i>painaja, painajainen, painainen</i>	Schroderus 1637, VR 1644, Haartman 1765, Ganander 1788b; 1789, Ticklén 1832, Lönnrot 1856, KL	esiintyy	ihmisiä unessa kiusaava sekä karjasuojissa eläimillä ratsastava ylikuonnollinen olento	<i>mara, tratti, ajajainen</i> ym; Ticklén (1832): <i>leävämato</i> 'läävämato', <i>talvikko</i>
<i>pelottaja</i>	KL	esiintyy; myös säikähdyksestä johtuvan taudin merkityksessä	lasta öisin itkettävä uskomusolento	ks. <i>itkettäjä</i>
<i>valvottaja</i>	KL	esiintyy; myös <i>yönvalvottaja</i>	lasta öisin itkettävä uskomusolento	ks. <i>itkettäjä</i>

Ajajainen ja ajattaja

Ajajainen on uskomusolento, joka ahdistelee yöllä kotieläimiä. Ajajaisen uskottiin ratsastavan hevosilla ja lehmillä niin hurjasti, että ne tulivat hikeen. Mikäli yöllä nähtiin tarhasa sinne tänne säntäilevä eläin, tiedettiin ajajaisen kiusaavan sitä. (Esim. Vuorela 1964: *ajajainen*; SMS: *ajajainen*; ks. myös Ernits 2007, 30.) Seuraava muistiinpano on peräisin Juvalta Etelä-Savosta: ”Jos hevosessa on yöllä ollut ajattaja, se on aamulla aivan märkä ja seisoo hiljaa ruokasuppunsa ääressä – ajattaja päästää lehmiä kytkeestä irti ja ajaa ympäri navettaa, että lanta pölyyää” (SMS: *ajattaja*).

Suomen murteiden sanakirjassa mainitaan *ajajaisen* lisäksi nimitykset *ajainen*, *ajaja* (myös liika *ajaja*, *näkymätön ajaja*), *ajattaja*, *ajatar*, *ajattari*, *ajokas* ja *ajokki*. Todellisuudessa näissä sanoissa on kahden eri uskomusolennon nimityksiä, jotka ovat vasta myöhemmin aikoina sekoittuneet keskenään. *Ajattariksi*, *ajattaroksi*, *ajasteriksi* ja myöhemmin myös *ajattareksi* kutsuttu olento oli vaarallinen naispuolinen metsänhaltija (Harva 1948, 486). Samoilla nimityksillä on kutsuttu myös pahaa olentoa, joka asettuu nukkuvan ihmisen rinnalle ahdistelemaan tätä epämiellyttävillä unilla (SKES; Vuorela 1964: *Ajattara*) tai ratsastaa yöllä kotieläimen selässä (Harva 1948, 486–487) (vrt. *painajainen* jäljempänä). Näiden nimitysten kuuluminen etymologisesti *ajaa*-verbin yhteyteen on epävarmaa (SKES; SSA: *Ajattara*). *Ajajainen* variantteineen on tunnettu meillä Etelä- ja Keski-Karjalassa sekä savolais- ja pohjalaismurteissa (SMS: *ajajainen*; *ajattaja*).

Huudattaja, itkettäjä, yönitkettäjä, pelottaja ja valvottaja

Kun pieni lapsi on yöllä ilman mitään näkyvää syytä itkenyt, on aikoinaan tiedetty pahan tautiolennon eli itkettäjän häiritsevän ja kiusaavan häntä. Toisin kuin muiden laajalti kansan keskuudessa tunnettujen ja uskomustarinoissa esiintyvien tautiolentojen nimitykset, lapsen *itkettäjä*, *yönitkettäjä*, *huudattajaa*, *pelottajaa* tai *valvottajaa* ei mainita varhaisissa kirjallisissa lähteissä. Toivo Vuorelan *Kansatieteen sanastossa* ja *Suomen murteiden sanakirjassa* tätä myyttistä vaivaajaa kuvaillaan lasta öisin kiusaavaksi ja itkettäväksi ylikuonnolliseksi olennoksi tai taudiksi (Vuorela 1964: *itkettäjä*; SMS: *itkettäjä*). Nilsiästä, Pohjois-Savosta on peräisin seuraava muistiinpano: ”Ee kaet siltä (lapselta) hoetoo puuttunna, sitä itketti voan se oma itkettäjänsä.” Uskottiin myös, että pahansuopa ihminen saattoi lähettää itkettäjän lapseen: ”itkettäjän ne um (pahat naiset) pannut tualle lapselle” (Pohjois-Pohjanmaa, Liminka). (SMS: *itkettäjä*.)

Suomen murteissa *itkettäjän* rinnalla esiintyvät myös nimitykset *itkettäjäinen*, *itkettäväinen* sekä yhdyssanat *illan-* ja *yönitkettäjä*. Nimitykset tunnetaan yleisesti Keski-Karjalassa. Lisäksi mainintoja on savolaismurteista ja pohjalaismurrealueen pohjoisosista. *Itkettäjäinen* tunnetaan myös Ruotsin puolella Vermlannissa, jonne muutti runsaasti väkeä savolaismurteiden alueilta 1500-luvulla (esim. Häkkinen 1996, 96). Nimitykset *yönitkettäjä* ja *yönitkettäjäine* tunnetaan myös Karjalan murteissa (Karjalan kielen sanakirja: *yönitkettäjä*; *yönitkettäjäine*). *Yönitkettäjästä* on olemassa esiintymätietoja myös Moskovan lähellä asuvien Tverin karjalaisten keskuudesta. Alueelle muutti väestöä pääasiassa Laatokan Karjalasta ja Pohjois-Karjalasta 1500- ja 1600-luvuilla (esim. Sarmela 1994, 12). Suojärveltä on tallennettu tieto: ”Yönitkettäjä on kynnet pitkät, kobristeloo, sentäh laps itköö” (Karjalan kielen sanakirja: *yönitkettäjä*).

Kansanomainen lääkintätietous -teoksen sisältämien tietojen mukaan yöllä lasta vai-vanneesta olennosta on Perämeren suurimmassa saarella Hailuodossa käytetty myös nimitystä *huudattaja* (2000, 132–133). *Suomen murteiden sanakirjassa* yöllä lasta vai-vaavaa *huudattajaa* ei mainita. Vastaavasta olennosta käytetty nimitys *valvottaja* on mur-retietojen mukaan tunnettu kaikkialla savolaismurteissa. Kainuussa on käytetty myös nimitystä *yönvalvottaja*. Variantista *valvottajainen* on tietoja Etelä-Savosta ja Vermlannista. (SMSA: *valvottaja*; *valvottajainen*.) Yhtä lailla ainoastaan savolaismurteiden alueella on esiintynyt nimitys *pelottaja*. Lapsen *pelottajasta* löytyy maininnat Sotkamosta Kainuusta ja Leppävirralta Pohjois-Savosta. Nimitystä *pelottaja* on Säräisniemellä Kainuussa käytetty myös ruumiista tarttuvan ja säikähdyksestä johtuvan taudin merkityksessä. (SMSA: *pelottaja*; *Kansanomainen lääkintätietous* 2000, 132.) Käytettävissäni olevien tietojen perusteella vastaavia nimityksiä ei ole tallennettu lähisukukielistä.

Painajainen ja painaja

Nimitykset *painaja* ja *painajainen* esiintyvät jo ensimmäisten 1600-luvulla ilmestyneiden suomen kieltä sisältävien tulkisanakirjojen lyhyissä tautiluetteloissa (Schroderus 1637, 18: *painajainen*; Variarum Rerum Vocabula Latina 1644, 35: *painaja*). *Painajan* tai *painajaisen* ruotsinkielisenä vastineena sanakirjoissa esiintyy nimitys *mara* (Schroderus 1637: *maru*), joka tunnetaan kyseisen tautiolennon nimityksenä myös suomalaisessa mytologiassa. Schroderuksen sanakirjassa saksankielisenä selityssanana *painaja*-lekseemille annetaan *Alp* ’painajainen’. *Maren*- ja *Alpen*-usko vastaavat germaanisella taholla Suomen painajaisuskoa (ks. Mogk 1898, 33; Waronen 1898, 43; Manninen 1922, 174–183). Sekä ruotsin *mara* että saksan *Alp* esiintyvät yhä painajaisen eli pahan unen nimityksinä kyseisissä kielissä (vrt. myös engl. *nightmare* ’painajainen’).

Kuten jo edellä mainittiin, on painajainen luettu suomalaisessa uskomusperinteessä tautidemonien ja tautien joukkoon. Kysymyksessä on siis ollut jotakin muuta kuin pelkästään paha uni. Painajainen onkin kansanperinteessä tunnettu olentona, joka yöaikaan tulee vaivaamaan ihmistä. Painajainen on nimensä mukaisesti painanut ihmistä, yleensä rinnasta, mikä on aiheuttanut muun muassa kovaa ahdistusta ja pakahtumisen tunnetta. Virossa samasta myyttisestä painajaisolennosta on käytetty nimityksiä *luupainaja* ja *painaja*. Luupainajan on uskottu alkuperältään olevan ihminen, joka astuu vihamiehensä rinnan päälle tämän nukkumaan käydessä. (Waronen, 1898, 34; Manninen 1922, 180; Petzoldt 2003, 163.) Virossa painajaisunesta käytetään muun muassa nimityksiä *painaja*, *luupainaja* ja *painajalik uni*. *Luupainaja* esiintyy myös vakiintuneissa sanonnoissa: *luupainajast vabaneda* ’vapautua painajaisestaan’. (Suomi–viro–suomi-taskusanakirja: *luupainaja*, *painajainen*; Suomi–viro-suursanakirja: *painajainen*.) *Painajainen* on tunnettu kaikkialla murteissamme sekä lähisukukielistä ainakin karjalassa (*painaja*, *painajaine*), liivissä (*painaji*), virossa (SSA: *painajainen*; Karjalan kielen sanakirja: *painaja*; *painajaine*) ja vatjassa (Ernits 2007, 43).

Ganander kuvaa *Mythologia Fennicassa* (1789) painajaista raskasmielisen ihmisen yöllä nukkuessaan näkemänä valkeana nymfinä, joka loisteellaan valaisee huoneen ja painaa nukkujan rintaa. Tällöin painajaisen kiusaama ihminen kiljuu ja huutaa. Ganander selittää kansan keskuudessa uskottavan, että painajainen myös murskaa lapsia ja tekee niistä kierosilmäisiä, mutta todellisuudessa näissä tapauksissa on hänen mukaansa kyse lasten hermo- ja kouristustaudista. (Ganander 1995 [1789], 83.) Lönnrot puolestaan toteaa *Suomalaisen Talonpojan Koti-Lääkärissä* (1856) seuraavaa: ”Painaja, joka muutamia rasittaa, ikääskuin rinnalla polkisi, ei ole muu kuin äkkiä tuleva kohtaus, yhtä laatua kuin suonenvetäjä.”

Painajainen käsitettiin myös kotieläimiä öisin vaivaavaksi tautiolennoksi. Samasta tai samantapaisesta uskomusolennosta esiteltiin edellä nimitys *ajajainen* erilaisine variantteineen. Myös Virossa painajan uskottiin käyvän painamassa ja ahdistamassa myös eläimiä, kun taas vatjalaisten keskuudessa painajan on kuviteltu olevan kuolleen ihmisen henki, joka käy ahdistamassa jälkeen jääneitä ihmisiä (ks. Ernits 2007, 43). Ganander kirjoittaa

Eläinden Tauti-Kirjassaan (1788) eläimiä vaivaavasta painajaisesta seuraavasti: ”Hiki tautiin, eli kuin luultaan, Maran eli painajaisen ajawan yöllä Eläintä. Merkki siihen on: Eläin tulee, erinomattain yöllä niin märjäksi nawetasa, että hiki tippu karwan päistä eli jos kädellä pyhitään, kastelee sen.” (Mt., 37.) Edellä vanhojen tulkiskanakirjojen sisältämän sanaston yhteydessä mainittu *mara* on Hästeskon mukaan tunnettu Suomessa ainoastaan lännessä. Nimitystä *mara* on käytetty nimenomaan eläinten painajaisesta. (Hästesko 1910, 225.)

Se tarkoite, johon *painajainen*-nimityksellä viitataan tai on viitattu, vaikuttaa sekä kirjallista että suullistakin alkuperää olevien dokumenttien valossa suhteellisen selvärajaiselta ja ristiriidattomalta. Poikkeuksen tästä tutkimusaineistossa tekee *painajan* esiintymisen *leävämädon* (*läävämato*) ja *talvikon* synonyymina Ticklénin lääketieteen sanastossa (1832). Esiintymiä on kaksi: *Ephialtes*. *Painaja*, *leävämato*, *talvikko* ja *Incubus*. *Painaja*, *talvikko*. Teoksen latinalaisina sanavastineina annetut *ephialtes* ja *incubus* tunnetaan yhä lääketieteen termeinä merkityksessä painajainen (Lääketieteen sanakirja: *ephialtes* ’painajainen’, *incubus* ’painajainen’; Suomi–latina–suomi-sanakirja: *incubus* ’painajainen’). Alkuaan kreikkalaisperäinen *ephialtes* tarkoittaa sananmukaisesti ”se, joka hyppää päälle”. Latinankielisen nimityksen *incubus* alkuperäinen merkitys on ”se, joka laskeutuu päälle”. Molemmat sanat kuvaavat painajaisolennon tyypillistä käyttäytymistä.

Ticklénin lääketieteellisessä sanastossaan *painajan* rinnalla antamat suomalaiset synonyymit *leävämato* ja *talvikko* viittaavat kuitenkin talvisin karjasuojissa eläviin eläimiin tai muihin olentoihin. Esimerkiksi Gananderin sanakirjassa *talvikko* selitetään talvimadoksi, joka navetassa pistää karjaa. *Talvikon* eli *talvimadon* synonyymeina mainitaan muun muassa *läävämato* ja *navettaliero* sekä *lumikko*. (Ganander 1787: *läävä*; *nawetto*; *talvikko*.) Vaikka eläinten pahnioissa voi pitkän talven aikana matoja tai toukkia elääkin, on tässä yhteydessä kysymys muusta, sillä *läävämato* oli käärmeeksi kuviteltu karjasuojassa elävä haltija. Itämerensuomalaisten keskuudessa on aikojen kuluessa sekaantunut kaksi karjaan liittyvää haltijaolentoa, *läävämato* (*lauduss*, *majauss*), ja kärpän ja lumikon näköinen pieni olento, *talvikko*. (Haavio 1942, 519; Nirvi 1950, 399; Honko 1962, 282; Ernits 2007, 30–34.) Karjasuojan haltija saattoi tyytymättömänä esimerkiksi siellä asustavaan hevoseen osoittaa mieltään ajamalla ja kiusaamalla sitä (ks. Ernits 2007, 37–40; Honko 1962, 274; Simonsuuri 1999, 333). Kaikkiaan Suomessa *ajajaisena* tunnetussa haltijaolennossa on siis sekoittuneena aineksia ainakin painajaisesta, *läävämadosta* ja pienestä kärppämäisestä haltijaolennosta (vrt. *talvikko*, *lumikko*).

5.2. Ihmisen sisällä toimivat tautiolennot

Taulukko 2 sisältää ne tutkimusaineiston taudinnimitykset, joilla viitataan ihmisen sisäpuolella toimiviin ja vaikuttaviin tautiolentoihin. Näitä nimityksiä esiintyy tutkimusaineistossa 30 eri tekijännimestä muodostettuina. Taudinnimitystyyppiä voi pitää suhteellisen runsaslukuisena.

Taulukko 2. Eläviksi olennoiksi käsitettyjen tautien nimitykset: ihmisen sisällä toimivat tautiolennot.

TAUDIN / VAIVAN NIMITYS	LÄHDE	MURTEET (SMS, SMSA)	MERKITYKSEN SELITYS	SYNONYIMEJA ERI LÄHTEISTÄ
<i>hengenahdistaja, kurkunahdistaja</i>	Lönnrot 1839, 1847, Rabbe 1865	esiintyy	hengenahdistus, astma tms.	<i>hengenahdistus, rinnanahdistus, salpaaja</i> jne.
<i>elävä</i>	Ticklén 1832	esiintyy; myös <i>eläväinen</i> 'kurkkusairaus'	syövän tai syövän tapaisen taudin nimitys	<i>syöpä, ruumiinmato</i> 'carcinoma'
<i>juoksiainen, juoksijatauti</i>	Ticklén 1832, Lönnrot 1839, 1847, KL	ei esiintymiä	reumatismien nimityksiä	<i>kleini, kihti, luutauti, luuvalo, luuvana</i>
<i>kaaduttaja</i>	Lönnrot 1839	ei esiintymiä	epilepsia	<i>kaatuva, kaatuva tauti, kaatuvaainen, kaatuvaainen tauti; myös lankeeva tauti</i> jne.
<i>kolottaja, hampaan kolottajainen, jäsenkolottaja, luiden kolottaja, luunkolottaja</i>	Ganander 1787, Lönnrot 1839, 1847, KL	esiintyy	särky, jomotus, kolotus; reumatismien nimityksiä	ks. <i>juoksiainen</i>
<i>rinnankorventaja</i>	KL	esiintyy; myös <i>rinnanpolttaja</i>	närästys	<i>närästys, rinnankorvennus, rinnanpoltto</i>
<i>kouristaja</i>	Keckmann 1837, Lönnrot 1839, Rabbe 1865	esiintyy	epilepsia, lapsen kaatuma-tauti	ks. <i>kaaduttaja</i>
<i>kuolastaja</i>	Lönnrot 1839	ei esiintymiä	kuolaaminen	<i>kuolatauti</i>
<i>kuristaja, kurkunkuristaja</i>	Lönnrot 1839, Rabbe 1865	esiintyy	kurkkumätä	<i>kuristustauti, kurkun ahdistus</i>
<i>langettaja tauti</i>	Lönnrot 1847	esiintyy	epilepsia	ks. <i>kaaduttaja</i>

TAUDIN / VAIVAN NIMITYS	LÄHDE	MURTEET (SMS, SMSA)	MERKITYKSEN SELITYS	SYNONYymeja ERI LÄhteistä
<i>näivettäjä</i>	Lönnrot 1839, 1847	ei esiintymiä	surkastuttava ja riuduttava tauti; yleinen heikkousta, joka voi johtua useista eri taudeista; taibes	<i>hivutustauti, kuivatauti, kuivatus, näivetys, näivetytystauti</i>
<i>oksettaja</i>	Lönnrot 1839, 1847	esiintyy	oksentaminen, ylenanto	<i>oksentaminen</i>
<i>mahastaottaja</i>	KL	esiintyy	vatsatauti	<i>mahanpurut ym.</i>
<i>päänpakottaja</i>	Lönnrot 1847	ei esiintymiä yhdyssanasta, mutta yksin esiintyvä <i>pakottaja, pakottajainen ja pakottainen</i> ovat tunnettuja	päänsärky	<i>päänkivistys</i>
<i>pahan pieksijä, pahan pieksäjäinen, pieksäjä</i>	Ganander 1787, Ticklén 1832, KL	ei esiintymiä; ainoastaan <i>vA</i> -johtimiset nimitykset tunnettuja, esim. <i>pahan pieksettävä</i>	epilepsian nimityksiä	<i>kaaduskelija, kaaduttaja, kuoleskelija, kaaduskelevainen, kaatuva tauti, lankeeva tauti, rumputtaja, ryttyyttäjä jne.</i>
<i>rinnanpistäjä</i>	Lönnrot 1839	ei esiintymiä	keuhkopistos; keuhkopussintulehdus; keuhkokuume	rintaviho, pistos, pistotauti
<i>puistelija, puistuttaja</i>	Lönnrot 1839	ei esiintymiä	puistatus tms.	<i>puistutusvika, puisteleminen, vavahteleminen</i>
<i>pyörryttäjä</i>	Lönnrot 1839	esiintyy; myös <i>pyörryttäjäinen</i>	pyörrytys	<i>pyörä, pyörällä, pyörätauti, pyörötauti</i>

TAUDIN / VAIVAN NIMITYS	LÄHDE	MURTEET (SMS, SMSA)	MERKITYKSEN SELITYS	SYNONYymeJA ERI LÄHTEISTÄ
<i>ryittäjä</i>	Lönnrot 1847	esiintyy	yskä; rykimistä aiheuttava ärsytys kurkussa	<i>yskä</i>
<i>hengensalpaaja, salpaaja</i>	Lönnrot 1839, 1856	ei esiintymiä	hengenahdistus, astma tms.	ks. <i>hengenahdistaja</i>
<i>sortaja</i>	Lönnrot 1847	ei esiintymiä	äänen käheys	<i>äänen sorrus</i>
<i>syöjä</i>	Lönnrot 1847	esiintyy	syöpä tms. tauti	ks. <i>syöpä, syövä(t)</i>
<i>syöpä, syövä(t)</i>	Haartman 1765, Ticklén 1832, KL	esiintyy	syövän tai syövän tapaisen taudin nimityksiä; myös riisi; kuolio jne.	<i>elävä, ruumiinmato, syöjä; kylmän vihat, musta liha jne.</i>
<i>suonenvetäjä</i>	Lönnrot 1839	ei esiintymiä	lihaskramppi	<i>suonenveto</i>
<i>sydäntykyttäjä</i>	Lönnrot 1839	ei esiintymiä	sydänvaiva	<i>sydän tykytin, sydämen tykyttäminen</i>
<i>säilöstäjä</i>	Lönnrot 1847	ei esiintymiä	reumatismi	ks. <i>juoksiainen</i>
<i>vilustaja</i>	Ganander 1787, Lönnrot 1839, Rabbe 1865	esiintyy; myös <i>viluttava</i>	elttä eli lasten malaria, horkka; mahdollisesti muu kuumetauti	<i>elttä, vilutauti, frossa, horkka, vilustus, vilukuume</i>
<i>vatsanväöntäjä</i>	Lönnrot 1839	esiintyy	vatsakipu	<i>vatsaväännne, vatsavihleet</i>

Elävä, syöjä, syöpä ja syövä(t)

Tutkimusaineistossa taudinnimitys *elävä* mainitaan ainoastaan kerran, Ticklénin kansankieleen perustuvassa tautisanastossa (1832), latinan kielen *carcinoma*-nimityksen suomenkielisenä vastineena. Ticklén mainitsee *elävän* synonyymeina nimitykset *ruumiinmato* ja *syöpä*. Alkuaan kreikasta peräisin olevalla sanalla *carcinoma* on viitattu myös myöhemmässä lääketieteessä syöpään (esim. Lääketieteen sanakirja: *carcinoma*). *Ruumiinmato* on kaikille 1600-luvun tulkkiisanakirjoille yhteinen nimitys. Schroderuksen sanakirjassa (1637) *ruumijn madon* latinankielisenä sanavastineena annetaan *carcinoma*, ruotsalaisena vastineena esiintyy *kräfweta* ja saksalaisena taas *der Krebs*. Kaikki nimitykset tunnetaan tai on tunnettu kyseisissä kielissä syövän tai syövän tapaisen taudin nimityksinä. Vuosien 1644 ja 1678 tulkkiisanakirjoissa esiintyy edellä mainitun kreikkalaisperäisen *carcinoman*

sijaan latinankielinen *cancer* (Lääketieteen sanakirja: *cancer* 'syöpä'). Molemmissa teoksissa ruotsalaisvastineena annetaan nimitys *lijkmatk*, sananmukaisesti *ruumismato*. Mielienkiintoista näissä erikielisissä syövännimityksissä (*carcinoma*, *cancer*, *kräft* ja *Krebs*) on, että kaikki tarkoittavat kyseisissä kielissä rapua. Mainittakoon, että myös Agricola käyttää sanaa *krapu* 'rapu' syövän kaltaisen taudin nimityksenä (ks. tark. Nummila 2007, 144–146). Kysymyksessä on kuitenkin yksittäistapaus ja mahdollisesti myös käännösvirhe.

Ticklénin synonyymisina nimityksinä mainitsemat *ruumiin mato*, *syöpä* ja *elävä* viittaavat kaikki ajatukseen ihmisen sisällä elävästä taudista, joka esimerkiksi madonmuotoisena syö ihmisen ruumista sisältäpäin. Kirjaimellisesti nimitys *syöpä* tarkoittaa siis syövää (tautia) (Häkkinen 2005, 994). Kansankielessä on tunnettu syövästä myös tekijän nimi *syöjä*, jonka Lönnrotkin mainitsee *Ruotsin ja suomen tulkissa* (1847). Lönnrot antaa *syöjän* ruotsalaisvastineena sanan *kräfta*. Sama vastine esiintyy luettelossa sanojen *koi* ja *ruumiinmato* yhteydessä. Nimitys *elävä* tunnetaan murteissamme hyönteisen, syöpäläisen, madon, toukan tai muun sellaisen nimityksenä, mutta myös erityisesti tarkoittamassa tietynlaista tautia. Esimerkiksi Kaarinasta on kirjoitettu muistiin tieto: ”Mahtak siällä olla (särkevässä sormessa) älävä”, ’sormikoi’ ja Hämeenkyröstä on peräisin merkintä: ”Husarin äijävainoon oli elävät (= ?syöpä) jaloisa ja ne söi jalkapöyläp pois ette ollum muuta piänet töpöt” (SMS: *elävä*). Nimityksellä *eläväinen* on murteissa viitattu polttavaan ja ahdistusta tuottavaan kurkkusairauteen. Taudinnimityksenä *elävä* on *Suomen murteiden sanakirjan* mukaan tunnettu eteläisessä Varsinais-Suomessa ja Pohjois-Satakunnassa. *Eläväinen* taas on tunnettu savolaismurteissa, erityisesti pohjoisessa Keski-Suomessa. (SMS: *elävä*; *eläväinen*.)

Haartman antaa lääketieteellisessä sanastossaan (1765) nimitykselle *syövä* merkityksen kuolio (ruots. *kallbrandt*; vrt. suomen kuoliota merkitsevä *kylmän vihat*). Myös Ticklén (1832) käyttää sanan *syöpä* 'carcinoma' lisäksi nimitystä *syövä* kuolion merkityksessä (lat. *sphacelus*). Kyseisen sairauden synonyymina hän mainitsee nimityksen *musta liha*. Koska molemmissa tapauksissa on kyseessä sanan heikkoasteinen monikkomuoto, ei nimityksistä voi päätellä, onko niiden yksikön nominatiivi *syöpä* vai *syövä*. Syövässä ja kuolioissa on yhtäläisiä piirteitä, joten on ymmärrettävää, että niistä on käytetty samoja nimityksiä. Tämä näkyy myös 1700-luvun ja 1800-luvun alun kuolinsyytilastoissa, joissa syövän aiheuttamista kuolemista on käytetty esimerkiksi nimityksiä *kallbrandt*, *sphacelus*, *kräfta*, *cancer* ja *rötsår* 'mätähaavat' (ks. tark. Vuorinen 1999; 2002, 219).

Taudinnimitys *syöpä* on tunnettu lähes kaikilla murrealueillamme. Erityisen yleinen se ei kuitenkaan vaikuta olleen missään, sillä esiintymätiedot ovat lukumäärältään vähäisiä. Lounaismurteissa *syöpä* on tunnettu pohjoisessa Varsinais-Suomessa, jossa sanaa on käytetty syövän tai sen tapaisen taudin nimityksenä. Taivassalosta on peräisin tieto: ”Vanhukset käyttävät tavallisesti krefta sanaa kun he muistelevat entisaikoja – kyllä syöpä kans oli”, ja Raumalta puolestaan lause: ”Syöpä o suamen gansam peljätymppi viholissi”. Kaikkialla lounaismurteissa *syöpää* ei ole tunnettu taudin nimityksenä lainkaan. Hämmäläismurteissa sana on tarkoittanut jonkinlaista mätänevää kohtaa kehossa. Toisaalta Etelä-Satakunnasta Nakkilasta on peräisin oletamus, että ”se syöpä oli kai ihmisen sisällä

mutta krehta oli päällä”. Pohjois-Hämeessä syövän on tiedetty aiheutuvan ”veden mukana ihmisen sisälle joutuneesta elävästä”. Kaakkoismurteissa *syöpä* vaikuttaa olleen lähes tuntematon nimitys, eikä savolaismurteistakaan ole tallennettu kuin muutama yksittäistieto. Pohjois-Pohjanmaalla *syöpä* on tunnettu erityisesti lasten vatsassa olevana tautina. Peräpohjolasta Rovaniemeltä on peräisin tieto, että *syöpä* on tunnettu jonkin pikkulapsen itkun aiheuttajan nimityksenä. Kainuusta ei murrearkiston tiedoissa ole ainoatakaan esiintymää. (SMSA: *syöpä*.)

Nimitys *syöjä* on tunnettu Pohjois-Savossa, Keski- ja Pohjois-Pohjanmaalla ja Kainuussa. Lisäksi sanasta on esiintymätiedot Kaakkois-Hämeestä Lammilta, Pohjois-Karjalasta Enosta ja Länsipohjasta Alatorniolta. *Syöjää* kuvataan pohjalaismurteissa salaiseksi ja tuntemattomaksi taudiksi, josta on vaikea saada selvää kuvaa. Nimityksellä *syöjä* viitataan muun muassa luumätään ja pahoihin paiseisiin, mutta myös tuberkuloosiin ja päänsärkyyn. Hyrynsalmelta Kainuusta on peräisin uskomus, että kun ”mato syöpi hampan kaikki sillon on syöjä hampaassa”. Toisaalta *syöjää* kuvaillaan pikkulasten sairaudeksi. Pohjois-Pohjanmaalta Ylikiimingistä on peräisin tieto: ”[kun] lapsi yöllä itkeepi niin sitä luultaan että siinä on syöjä” (vrt. lasta öisin itkettävät tautiolennot). (SMSA: *syöjä*.) Lähisukukielistä *syöjä* tunnetaan taudinnimityksenä ainakin karjalassa (Karjalan kielen sanakirja: *syöjä*).

Juoksiainen, juoksijatauti, kolottaja ja säilöstäjä

Reumatismista tai reumatismien tapaisesta taudista ja särystä on suomen kielessä käytetty monenlaisia nimityksiä (ks. tark. esim. Länsimäki 1986; Peltokorpi 2002, 133). *Reumatismilla* viitataan nykysuomessakin hyvin erityyppisiin kipuihin ja kolotuksiin niin lihaksissa, luissa kuin nivelissäkin (PS: *reumatismi*). Reumatismille luonteenomaista on kivuntunne, jota murreaineistoissa kuvaillaan muun muassa verbeillä *iskeä*, *jyllätä*, *kolottaa*, *lyödä*, *pistää*, *polttaa*, *repiä*, *riivata*, *syödä* ja *vihloa*, sekä tuntemus, että kipu vaihtaa paikkaa (SMSA; Länsimäki 1986, 41–42). Tutkimusaineistossani esiintyvät reumatismien nimitykset ovat *juoksiainen*, *juoksijatauti*, *kolottaja* ja erikoinen *säilöstäjä*. Taudin tapa vaihtaa paikkaa heijastuu nimityksissä *juoksiainen* ja *juoksijatauti*. Lönnrot mainitsee nämä nimitykset luettellessaan reumaattisten sairauksien nimityksiä *Suomalaisen Talonpojan Koti-Lääkärissä* (1839). Teoksen ruotsalaisessa rekisterissä *juoksiainen* esiintyy ruotsin ilmauksen *flygande wärk* ’lentävä särky’ suomalaisvastineena. Ticklénin kansankieleen perustuvassa lääketieteen sanastossa (1832) *juoksiatauti* esiintyy nimenomaan nivelreuman eli nivelrikon nimityksenä.

Kansanrunousarkiston kokoelmissa *juoksijatauti* mainitaan,³ mutta *Suomen murtei-*

3 Kansanrunousarkiston kokoelmiin on tallennettu Rovaniemeltä peräisin oleva tieto erilaisten kolotusten luokittelusta: ”Kolotusta voi erottaa 9 eri lajia: leini-jihti, luuvalo, luuvana, luitten-kolottaja, kuivatauti, juoksija-tauti, jäsentauti, ronkkatauti, reumatisti. Kaikille näille on yhteistä kolottava kivuntunne viottuneessa ruumiinosassa. Sitä paitsi on näille eri lajeille ominaista seuraava: leini-jihdissä merkillinen viluntunne; luuvalossa punoitus ja kova arkuus viottu-

den sanakirja ei tunne *juoksi(j)aista* eikä *juoksijatauti*. Lyhyesti kuitenkin mainitaan, että reumatismista käytetään nimitystä *juokseva tauti*, mutta tämäkin tieto on peräisin Suomen rajojen ulkopuolelta Inkeristä (SMS: *juokseva*). Kansanrunousarkiston tieto on peräisin Peräpohjolasta, Rovaniemeltä. Viron murteissa vastaava tekijännimi *jooksja* tunnetaan reumatismien nimityksenä yleisemmin, esimerkiksi ”sel one juoksja jalus” ja ”Ilma tuleb jälle, mo va jalg valutab jälle, sii on ikka jooksija sihes”. Myös taudin oireita kuvaillaan paikkaa vaihtaviksi eli ”juokseviksi”, esimerkiksi ”se va lendav jooksja, käib ühest kohast teisi” ja ”jooksj aigos vahel selgas ja ründos ja kaob jälle ära ja”. (Eesti murrete sõnaraamat: *jooksja; jooksjahaige*; ks. myös *jooksik; jooksva; jooksvahaige*.) *Juoksija* on tunnettu taudinnimityksenä myös karjalassa. Sanaa on käytetty lisäksi kiertoilmauksena syöpäläisistä puhuttaessa. (Karjalan kielen sanakirja: *juoksija*.)

Tutkimusaineiston reumasananaston nimitykset *kolottaja* ja *säilöstäjä* kuvailevat taudin aiheuttamaa kipua. Ganander antaa sanakirjassaan (1787) *kolottajalle* selityksiksi ruotsalaisilmaukset *torr beenwärrck* ja *gicht*, joista ensimmäinen tarkoittaa jotakin sellaista kuin kuiva luu- tai jalkasärky (vrt. alaviite 3, *kuivatauti*). Jälkimmäinen *gicht* ’kihti’ on tunnettu reumaattisen sairauden nimitys myös nykysuomessa. Lönnrot mainitsee *kolottajan* lisäksi yhdyssanat *jäsenkolottaja* ja *luiden kolottaja*. Jälkimmäisen lisäksi kansanrunousarkiston kokoelmissa tavataan myös *hampaan kolottajainen*. Suomen murteiden sanakirjan mukaan *kolottaja* on tunnettu meillä säryn, jomotuksen, kolotuksen ja reumatismien nimityksenä, esimerkiksi Pohjois-Karjalasta Enosta on peräisin tieto ”se sano olevan niissä (jaloissaan) semmosen kolottaja(n)” ja Pohjois-Pohjanmaalta Pudasjärveltä ”Mikäähän kolottaja liet tuossa hampaassa?”. *Kolottajasta* on kirjattu esiintymiä myös Savosta ja Kainuusta. (SMS: *kolottaja*.)

Taudinnimitys *säilöstäjä* löytyy Lönnrotin *Ruotsin ja suomen tulkista* (1847). Sanan ruotsalaisvastineena sanastossa esiintyy *rheumatism*. Sama vastine annetaan nimityksen *säilöstäjä* edellä esiintyvälle lekseemille *juoksijatauti*. Lönnrot mainitsee myöhemmin *Suomalais-Ruotsalaisessa Sanakirjassaan* johdoksen kantasanana olevan verbin *säilöstää* ’vihloa, pakottaa’ sekä nimityksen *säilöstystauti* ’reumatismi’ (mt.: *säilöstää*). Verbi kuvaa hyvin tyypillisiä reumatismien oireita. Verbin taustalla on sana *säilä* tai *säilö* ’miekka, miekan terä’ (< *säle* ’puun pirstale’) (Koukkunen 1990: *reuma*; SKES; SSA: *säilä; säle*). Taudin tai muun vaivan nimitystä *säilöstäjä* ei löydy murrearkiston tiedoista, mutta verbit *säilöstellä* ja *säilöstää* ovat tunnettuja savolaismurteissa (SMSA: *säilöstellä; säilöstää; säilöstys*; myös *säilöstystauti*).

neen paikan kohdalla; luuvanassa kolotus ”luita kohti” ja luitten pintaa pitkin; luitten kolottajassa kolotus luitten sisällä; kuivataudissa jänteiden kuivettuminen ja lihasten surkastuminen; juoksija-taudissa kivun muutteluinen jäsenestä ja ruumiinosasta toiseen; jäsentaudissa kolotus nivelpaikoissa; ronkkataudissa kolotus reisinivelessä ja sen säteileminen alas reiteen; reumatismissa hirtittävät tuskat miltei koko ruumiissa, joten tämä laji on pahin kolotuksen muoto.” (Kansanomainen lääkintätietous 2000, 75.)

Kaaduttaja, langettaja tauti ja kouristaja

Kuten reumatismilla, myös epilepsialla on murteissa runsaasti erilaisia nimityksiä. Näitä nimityksiä on tarkastellut Maija Länsimäki artikkelissaan *Kun paha pieksää ja ihminen kuoleskelee* (1996). Hän on jakanut nimityksiä erilaisiin ryhmiin, joita ovat muun muassa kaatumiseen perustuvat nimitykset, huimaukseen ja tajuttomuuteen liittyvät ilmaukset, kouristuksiin perustuvat nimitykset ja maagisia uskomuksia heijastelevat nimitykset (ks. tark. Länsimäki 1996). Tutkimusaineistoni tekijännimeen perustuvissa ja elävään olentoon viittaavissa taudinnimityksissä esiintyy kaatumiseen perustuvat nimitykset *kaaduttaja* ja *langettaja tauti*, muita oireita kuvaava *kouristaja* sekä tekijännimeen *pieksijä* perustuvat nimitykset. Viimeksi mainittuja käsittelen jäljempänä omana ryhmänä.

Yleinen epilepsian nimitystyyppi on erilaiset kaatumiseen perustuvat nimitykset. Sekä vuonna 1644 ilmestyneessä tulkiskanakirjassa että Florinuksen *Nomenclaturassa* vuodelta 1678 epilepsian suomalaisvastineena annetaan nimitys *kaatuwainen tauti*. Jusleniuksen (1745) ja Gananderin (1787) sanakirjoissa esiintyy nimitys *kaatuva tauti*, Ganander mainitsee teoksissaan lisäksi nimitykset *kaatuvainen tauti* ja *lankeeva tauti*, Ticklén taas variantin *kaatuva* sekä Haartman (1759) ja Lönnrot (1839) nimityksen *kaatuvainen*. Samantapaisia nimityksiä on myös muita. Kaatumiseen perustuvia taudinnimiä ovat myös *langeta*-verbistä johdetut nimitykset, kuten *lankeava tauti* ja *lankeevainen tauti*. Jätin tällaiset *vA*- ja *vAinen*-johdokseen perustuvat epilepsian nimitykset varsinaisen tutkimusaineiston ulkopuolelle, sillä näissä nimityksissä ei mielestäni ole kyse samanlaisista *jA*-tekijännimen kanssa synonyymisesti esiintyvistä *vA*- (tai *pA*-) -johdoksista kuin esimerkiksi *elävä*- ja *syöpä*-tapauksissa. Muodollisesti taudinnimityksinä esiintyvät johdokset *elävä* ja *kaatuva* vastaavat toisiaan, mutta ongelmallisuus syntyy semanttisella tasolla. Länsimäki selittää tällaiset nimitykset käänkösvirheiksi ruotsin epilepsian nimityksestä *fallandesjuka* (Länsimäki 1996, 210–211). Peltokorpi kuitenkin epäilee selitystä, sillä tyyppi on laajalti tunnettu murteisammme (Peltokorpi 2002, 123).

Kaatumiseen perustuvista epilepsian nimityksistä olen lukenut tutkimusaineistoon kuuluviksi Lönnrotilla esiintyvät nimitykset *kaaduttaja* (1839) ja *langettaja tauti* (1847), jotka viittaavat eläväksi olennoksi tajuttuun taudinaiheuttajaan. Vastaavanlaisia *ttA*-johtamiseen aiheuttamista merkitsevään verbiin perustuvia epilepsian nimityksiä esiintyy myös murrearkiston kokoelmissa, esimerkiksi *rumputtaja* ja *ryttyyttäjä*. Semanttis-morfologisesti ongelmallinen tapaus on murrearkistosta peräisin oleva taudinnimitys *lankeajatauti* (ks. Länsimäki 1996, 210). Kuten Länsimäki artikkelissaan (1996) toteaa, muodon perusteella nimitys tarkoittaa tautia, joka lankeaa eli kaatuu, mutta merkityksen suhteen selitys ei ole tyydyttävä. Mitään vaihtoehtoista selitystä *jA*-määriteosaiselle nimitysypille Länsimäki ei tarjoa. Murrearkistoon tallennettu tieto *lankeajataudista* on peräisin Pohjois-Karjalasta Ilomantsista: *lankeijista tautiloista* 'kaatumataudeista' (SMSA: *lankeajatauti*). Tässä on kuitenkin huomioitava, että sanaparin molemmat osat taipuvat eli *lankeaja* voidaan ymmärtää myös adjektiiviattribuutiksi (vrt. ed. *lankeava tauti* ym.). Ensimmäisen kerran nykysuomessa tuttu *kaatumatauti* mainitaan vuoden 1765 almanakassa asussa

caatumän taudin (gen.) (Jussila 1998: *kaatumatauti*).

J. H. Keckmanin (1837) ja Lönnrotin (1839) suomeksi kääntämässä lääkärikirjoissa esiintyy lisäksi epilepsian nimitys *kouristaja*. Nimitys tunnetaan *Suomen murteiden sanakirjan* mukaan vain suppealla alueella eli Kainuussa sekä sen naapurissa pohjalaismurteiden puolella Utajärvellä (SMS: *kouristaja*). Kysymyksessä onkin ilmeisesti Lönnrotin Kainuussa lääkärinä työskennellessään kuulema nimitys, joka on päätynyt myös Keckmanin käännökseen. Miehet tunsivat toisensa ja olivat keskenään tekemisissä, joten sanaston ”vaihtaminen” on periaatteessa ollut mahdollista.

Pahan pieksijä, pahan pieksäjäinen ja pieksäjä

Tutkimusaineiston *piestä*-verbistä johdettuun tekijännimeen perustuvat epilepsian nimitykset *pahan pieksijä*, *pahan pieksäjäinen* ja *pieksäjä* ovat kaikki peräisin kansankieleen pohjautuvista lähteistä; *pahan pieksäjä* esiintyy Gananderin sanakirjassa (1787), *pieksäjä* ja *pahan pieksijä* Ticklénillä ja *pahanpieksäjäinen* kansanrunousarkiston kokoelmassa. Vaikka syntaktisen rakenteen perusteella *pahan pieksijä* -tyyppisissä nimityksissä pahaksi voidaan tajuta sairastunut itse, ei tästä kuitenkaan ole kysymys, vaan nimitysten taustalla on ajatus jostakin ulkopuolisesta pahasta (olennosta), joka on uhrin pahoinpitelyn takana. Kristinuskon aikana paha hyvän vastakohtana rinnastuu paholaiseen eli piruun, mutta pahoja henkiä on tunnettu aiemminkin. Epileptikoiden onkin jo pakanallisena aikana uskottu joutuneen pahojen henkien riivaamiksi (esim. Manninen 1922, 154; Länsimäki 1996, 208).

Yksikään tutkimusaineistoni kirjoitetussa kielessä esiintyneistä epilepsiaan viittaavista *JA*-johtimisista nimityksistä ei löydy suomen murteiden sana-arkiston kokoelmista. Murrearkiston tiedoissa on savolaismurteiden alueelta tallennettu useita esiintymiä vastaavista *VA*-johtimisista nimityksistä, esimerkiksi *pahanpieksettävä*, *pahan pieksävä* ja *pahan piestävä* (SMSA). Karjalassa kaatumataudin nimityksenä tunnetaan *pieksäjätauti*: ”hä(i) oli pieksäjäs tavvis” (Salmi) (Karjalan kielen sanakirja: *pieksäjätauti*).

Hengenahdistaja, kurkunahdistaja, kuristaja, kurkunkuristaja, salpaaja ja hengensalpaaja

Lönnrot mainitsee *Ruotsin ja suomen tulkissa* (1847) synonyymisina nimityksinä *hengenahdistuksen* ja *hengenahdistajan* (ru. *andtäppa*). *Talonpojan Koti-Lääkärissä* Lönnrot kuvailee hengenahdistajaa taudiksi, joka vaivaa toisinaan huonokuntoisia lapsia yöaikaan. Teoksen ruotsalaisessa rekisterissä *hengenahdistajan* vastineena Lönnrot antaa nimityksen *försvärad andedrägt* ’vaikeutunut hengenvetäminen’. Nimityksen *kurkunahdistaja* Lönnrot mainitsee toisaalla samassa teoksessa. *Hengenahdistaja* ja *kurkunkuristaja* saattavat vastata merkitykseltään toisiaan. *Suomen murteiden sanakirjan* mukaan astman tai muun vastaavan taudin tai vaivan nimityksenä *ahdistaja* variantteineen tunnetaan Etelä-Savossa, Keski-Karjalassa sekä Kainuussa ja *hengenahdistaja* puolestaan Pohjois-Karja-

lassa, Pohjois-Savossa, Kainuussa ja Pohjois-Pohjanmaalla (SMS: *ahdistaja*; *ahdistajainen*; *hengenahdistaja*).

Kurkunahdistaja voi olla synonyyminen ilmaus myös nimitykselle *kurkunkuristaja*. Lönnrot kuvailee *kurkunkuristajaa* pikatappavaksi taudiksi, joka vaatii lääkärin apua (ru. *strypsjuka* ’kuristustauti’). Vuorisen mukaan sellaisilla nimityksillä kuin *kurkunkuristaja*, *kurkun ahdistus* (vrt. *kurkunahdistaja*), *kuristus-* eli *lähdydystauti*, *kurkunkuristustauti*, *kuristaja* ja *kuristustauti* on kirjallisuudessamme viitattu muun muassa kurkkumätään (2000, 321). Suomen murteissa nimitys *kuristaja* ’kuristustauti’ on tunnettu ainakin Alatorniossa, Länsipohjassa (SMS: *kuristaja*). Lönnrotilla esiintyvät nimitykset *salpaaja* ja *hengensalpaaja* eivät esiinny murrearkistoon tallennetuissa tiedoissa.

Rinnankorventaja, mahastaottaja ja vatsanväöntäjä

Rinnankorvennuksella ja *rinnankorventajalla* on kansankielessä viitattu närästyksen. Synonyymisena ilmauksena on murteissa tunnettu myös nimitys *vesiähky*. Tekijännimeen perustuva nimitys on tunnettu Keski- ja Pohjois-Karjalassa, Keski- ja Pohjois-Pohjanmaalla, Etelä- ja Pohjois-Savossa sekä Kainuussa. Suppeammalla alueella on tunnettu samaa tarkoittava nimitys *rinnanpolttaja*. (SMSA: *rinnankorventaja*; *rinnanpolttaja*.) Pohjois-Pohjanmaalla on tallennettu seuraava tieto: ”Leipäpalasen kun tiellä löytää ja sen syöpi, niin paranee rinnankorventaja” (Kansanomainen lääkintätietous 2000, 68; Tyrnävä).

Tutkimusaineiston varsinaisia vatsavaivojen nimityksiä ovat kansanrunousarkiston kokoelmista peräisin oleva *mahastaottaja* (Pohjois-Karjala, Valtimo) ja Lönnrotin lääkekirjasta poimittu *vatsanväöntäjä*. Vastaava ajatus vatsassa olevasta elävästä kivunaiheuttajasta näkyy myös sellaisissa nimityksissä kuin *vatsanpureet* ja *mahanpurut*.

Vilustaja

Nimitys *vilustaja* esiintyy tutkimusaineiston lähteistä Gananderin (1787) ja Lönnrotin (1839) sanakirjoissa sekä Rabben kuolinsyiden merkintää koskevassa ohjekirjassa (1865). Horkkaa eli malariaa on kutsuttu Suomessa muun muassa nimityksillä *frossa* ja *vilutauti*. Vuorisen mukaan myös *vilustaja* on esiintynyt meillä malarian nimityksenä. Nimitystä on käytetty viitatessa nimenomaan lasten malariaan. Samassa merkityksessä kirjallisuudessa esiintyy myös nimitys *elta* (ru. *ältan*). On kuitenkin mahdollista, että malariaksi on luettu muitakin tauteja, joihin on sisältynyt oireena vaihteleva kuume. (Vuorinen 2002, 192–193.) Malariaa tarkoittavana taudinnimityksenä *vilustaja* olisi poikkeus kaikista muista tutkimusaineiston tapauksista, sillä malaria on ikaikaisten tautien ja vaivojen sijaan tarttuva ja meillä vasta myöhään tunnettu kulkutauti (vrt. horkkatarinat edellä).

Mikael Agricola käyttää teoksissaan nimitystä *vilutauti* useassa kohdassa. Käytötyhteyden perusteella Agricola tarkoittaa *vilutaudilla* sekä jotakin tarttuvaa tautia että vilustumisen seurauksena saatavaa tautia. Mika Kallioisen mukaan on epävarmaa, onko

Suomessa esiintynyt malariaa vielä keskiajalla, sillä varhaisin tunnettu tieto taudin esiintymisestä maassamme on vasta 1600-luvun puolivälistä, Turusta (Kallioinen 2005, 74). Mikäli *vilustajalla* on viitattu muihin ei-tarttuviin kuumetauteihin, on tämä *JA*-johdos vastaavanlaisen ajasta ja paikasta riippumattoman ikaikaisen ihmistä vaivanneen taudin tai vaivan nimitys kuin ryhmän muutkin edustajat.

Sanasta *vilu* johdetut verbit *viluttaa* ja *vilustaa* jakautuvat *Suomen sanojen alkuperä* -teoksen mukaan murteissamme siten, että ensin mainittu edustaa länsisuomalaista varianttia ja jälkimmäinen Itä- ja Pohjois-Suomessa tavattavaa asua (SSA: *vilu*). Taudin nimitys *vilustaja* on suomen murteiden sana-arkistoon tallennettujen tietojen perusteella tunnettu Pohjois-Karjalassa Nurmeksessa, Etelä-Savossa Rantasalmella ja Heinävedellä ja Pohjois-Pohjanmaalla Utajärvellä. Pohjois-Karjalassa on tunnettu myös variantti *vilustajainen*. Etelä-Savossa nimitystä *vilustaja* on käytetty erityisesti horkan merkityksessä. (SMSA: *vilustaja*; *vilustajainen*.) Murrearkiston tiedoissa mainitaan myös johdos *viluttaja* 'horkka', jonka kantaverbinä esiintyy siis läntinen variantti *viluttaa*. Tieto on peräisin läntisestä Satakunnasta Nakkilasta. Toinen *viluttaja*-tapaus on kirjattu Kainuusta Sotkamosta. Kyse on yksittäistapauksista, joten myös virheen mahdollisuus on olemassa. *vA*-johtiminen variantti *viluttava* on murrearkiston tietojen perusteella tunnettu ainakin hämääläismurteissa Heinolassa ja sen naapuripiitäjässä Sysmässä, eteläisessä Keski-Suomessa. Heinolassa on merkitty muistiin tieto: ”Sellai vilutauti joka vapahutti (vavistutti) kuttuttii viluttava”, ja Sysmästä puolestaan on peräisin tieto: ”Viluttavaa kuol silloi (edellisinä vuosisatoina) paljo ihmisiä?”. (SMSA: *viluttaja*; *viluttava*.)

Lönnrotin sepittämää sanastoa vai kainuulaisia murrėsanoja?

Tutkimusaineistoon kuuluu monia *JA*-johtimisia taudinnimityksiä, jotka mainitaan kirjallisuudessa ensimmäisen kerran vasta 1800-luvulla lääkärien kirjoittamissa teoksissa eli Lönnrotin *Suomalaisen Talonpojan Koti-Lääkärissä* (1839) ja *Ruotsin ja suomen tulkissa* (1847) sekä Rabben kuolinsyynluokituksia käsittelevässä ohjekirjasessa *Om dödsorsaksbenämningarne i mortalitetstabellerne för Finland* (1865). Osa tästä sanastosta on jo esitelty edellä vanhemmista lähteistä olevien samaa tautia tai vaivaa nimeävien sanojen yhteydessä. Mainitut 1800-luvun lähdetekokset sisältävät myös kansankielistä sanastoa, mutta mukana voi periaatteessa olla uusiakin ehdotelmia vasta hahmottumassa olleeseen suomenkieliseen lääketieteen sanastoon. Lönnrot on itse todennut 1800-luvulla käynnissä olleesta prosessista näin: ”Tuskin arvattava työ on ollut taudeille ja muille oppisanoille saada Suomalaisia nimiä, enkä tiedä vielä, miten lie luonistunut.” Rabelle hän kirjoitti vuonna 1835: ”Saatanan urakan on itse lääkärinkirja oppisanoineen aiheuttanut minulle —.” Lönnrot on selvittänyt työtapaansa siten, että hänen on lääkärikirjaa kirjoittaessaan täytynyt muodostaa täysin uusia nimityksiä, mutta toisaalta hän on myös säilyttänyt vanhaa sanastoa näiden uusien nimitysten synonyymeina. (Tark. Anttila 1931, 308–309; vrt. myös Pitkänen 2008, 274–275.)

Kuten taulukosta 2 on nähtävissä, lähes kaikki sanat, jotka eivät ole peräisin 1600- ja 1700-luvun kirjallisista lähteistä tai kansankielestä, esiintyvät Lönnrotilla, vieläpä niin, ettei sanoja esiinny muissa 1800-luvun lähteissä. Tästä on huomauttanut myös Peltokorpi (2002, 122). Yksin Lönnrotilla esiintyviä taudinimityksiä ovat *kaaduttaja*, *kuolastaja*, *langettaja tauti*, *näivettäjä*, *oksettaja*, *päänpakottaja*, *rinnanpistäjä*, *puistelija*, *puistuttaja*, *pyöryttäjä*, *ryittäjä*, *salpaaja*, *sortaja*, *syöjä*, *suonenvetäjä*, *säilöstäjä*, *sydäntykyttäjä* ja *vatsanväöntäjä*. Lisäksi aineistossa on muutama nimitys, jotka esiintyvät Lönnrotin lisäksi vuodelta 1865 peräisin olevassa Rabben kuolinsyynnimitysten sanastossa: *hengenahdistaja*, *kouristaja* ja (*kurkun*) *kuristaja*. Aiemmin Lönnrotilla esiintyneen sanaston voi olettaa vaikuttaneen Rabben käyttämiin nimityksiin. Lönnrotin sanastoksi luokiteltavia nimityksiä on tutkimusaineistossani kaikkiaan 21, joista *Suomalaisen Talonpojan Koti-Lääkäri*ssä esiintyviä sanoja on 15. Loput 6 ovat peräisin *Ruotsin ja suomen tulkista* (1847). Nimityksissä on sekä *Suomen murteiden sanakirjassa* ja suomen murteiden sanarkistossa tavattavia nimityksiä että niissä tuntemattomia taudinimiä.

Palaan vielä Lönnrotin mainitsemaan seikkaan, että hän on luonut kokonaan uutta lääketieteellistä sanastoa, mutta on säilyttänyt vanhoja sanoja uusien synonyymeina. Näin hän on luonnollisesti toiminut ymmärrettävyyssyistä. Mikäli synonyymina esiintyminen käsitetään niin, että se ei ole tekstissä ensisijaisesti käytetty tiettyä tautia nimeävä sana, vaan ensisijaisen sanan jälkeen selittävänä tarkenteena annettu merkitykseltään jotakuinkin vastaava ilmaus, jakautuvat Lönnrotin *Koti-Lääkäri*n 15 *JA*-johtimista taudinimitystä seuraavasti: 14 tapausta esiintyy tekstissä yksin ilman synonyymisiä rinnakkaisilmauksia, ja 1 tapaus esiintyy varsinaisen nimityksen (*rintawiho*) jälkeen suluisa kahden muun sanan kanssa (*rinnan pistäjä*, *pistos*, *pistotauti*). Ainoakaan *JA*-nimitys ei esiinny sellaisena ensisijaisena nimityksenä, jolle olisi annettu selitykseksi muita synonyymisiä nimityksiä. Tässä valossa näyttää siltä, että *JA*-nimitykset ovat vanhoja kansankielisiä ilmauksia, eivät uusia luonnonfilosofis-ontologisen tautikäsitteiden tuotteita. Mainittakoon, ettei Lönnrot ole käyttänyt *JA*-johdinta myöskään uusia kasvitieteellisiä oppisanoja muodostaessaan (Pitkänen 2008, 184–201).

Tutkimusaineistosta saatavissa olevien murretietojen perusteella eläviksi olennoiksi tajuttujen tautien *JA*-tekijännimiin perustuvat nimitykset kuuluvat vahvasti savolais- ja pohjalaismurteisiin sekä osaan kaakkoismurteita. Vaikka monet tutkimusaineiston taudinimityksistä voivat muotonsa puolesta olla hyvinkin vanhoja, jää tämän sanaston edustus vanhassa kirjasuomessa lähes olemattomaksi. Onkin huomattava, että varhaiset lääketieteellistä sanastoa käsittävät kirjalliset lähteet, joista *JA*-tekijännimeen perustuvat taudin ja vaivan nimitykset puuttuvat, ovat lounais- tai hämäläismurteiden edustajien tuotoksia. Tästä ainoa poikkeus on J. H. Keckmanin *kouristaja* (1837), joka oli jo esillä epilepsian nimitysten yhteydessä. Ensimmäiset *JA*-tekijännimeen perustuvat varsinaisia tauteja kuvaavat nimitykset löytyvät kirjallisista lähteistämme vasta 1700-luvun lopulta keskipohtalaisen Gananderin teoksista. Seuraavan kerran vastaavia nimityksiä esiintyy pitkälti 1800-luvun puolella Pohjois-Pohjanmaalta kotoisin olevan Ticklénin (1832) ja lopulta runsaimmin Lönnrotin teoksissa. Vaikka Lönnrot oli itse kotoisin läntiseltä Uudeltamaal-

ta, hän tunsikin erinomaisesti itäisten murteiden sanastoa ja käytti sitä kirjallisissa teoksissaan runsaasti. Nimenomaan lääketieteellisen sanaston suhteen on erityisen merkittävää, että Lönnrot työskenteli savolaismurteiden alueella Kajaanin piirilääkärinä parikymmentä vuotta (1833–1853) (esim. Kajava 1928, 470). Ainakin Lönnrotilla esiintyvät *oksettaja* ja *ryittäjä* ovat sanoja, joita ei suomen murteiden sana-arkiston sisältämien tietojen perusteella tunneta missään muualla kuin Kainuussa (SMSA: *oksettaja*; *ryittäjä*).

Vaikka yhtä vaille kaikki Lönnrotin käyttämistä *jA*-taudinnimityksistä esiintyvä *Talonpojan Koti-Lääkäri* yksin ilman synonyymisiä rinnakkaisilmauksia, minkä perusteella niitä voitaisiin pitää vanhoina ja vakiintuneina ilmauksina, on kuitenkin huomattava, että 18:sta ainoastaan Lönnrotilla esiintyvistä *jA*-tekijännimeen perustuvasta taudinnimityksestä peräti 12 on sellaisia, joita ei mainita taudin tai vaivan merkityksessä *Suomen murteiden sanakirjassa* tai suomen murteiden sana-arkistoon tallennetuissa tiedoissa. Nämä nimitykset ovat *kaaduttaja*, *kuolastaja*, *näivettäjä*, *päänpakottaja*, *rinnanpistäjä*, *puisteli- ja puistuttaja*, (*hengen*) *salpaaja*, *sortaja*, *suonenvetäjä*, *säilöstäjä* ja *sydäntykyttäjä*. Yhdyssanan *päänpakottaja* perusosana esiintyvä *pakottaja* on yksinään tunnettu murteissa paikallista särkyä ja jomotusta aiheuttavan vaivaajan nimityksenä (SMSA: *pakottaja*).

Varsin havainnollisen vertailukohteen *jA*-johtimisten taudinnimitysten suhteen tarjoaa hämäläisen Keckmanin ja Lönnrotin samoihin aikoihin samasta ruotsinkielisestä alkuperäisteoksesta tekemät käännökset *Terveyden Opetus-Kirja yhteiselle kansalle* (1837) ja *Suomalaisen Talonpojan Koti-Lääkäri* (1839). Aiemmin valmistuneessa ja painatussa Keckmanin käännöksessä esiintyy siis ainoastaan yksi *jA*-tekijännimeen perustuva taudinnimitys, joka viittaa eläväksi olennoiksi ymmärrettyyn tautiin: *kouristaja*. Lönnrotin Kajaanin vuosinaan tekemässä käännöksessä niitä on kolmatta kymmentä. Kun Lönnrotin *Kotilääkärin* ensimmäistä painosta (1839) vertailee Keckmanin *Terveyden Opetus-Kirjaan*, huomaa jälkimmäisen käyttävän Lönnrotin *jA*-tekijännimien sijaan samoista verbeistä *minen-* ja *Us-*johtimilla muodostettuja teonnimiä, esimerkiksi Lönnrotin *sydäntykyttäjä*, *hengen ahdistaja* ja *oksettaja* esiintyvät kaksi vuotta aiemmin ilmestyneessä Keckmanin teoksessa asuissa *sydämen tykyttäminen*, *hengen ahdistus* ja *oksentaminen*. Vaikuttaakin siltä, että osassa aineistoni sanoja *jA*-johdinta on käytetty lähinnä vastaavanlaisena sanaluokan muuttajana kuin läntisissä nimityksissä teonnimenjohtimia *-minen* ja *-Us*. Sellaiset itämurteiset *jA*-johtimiset elävään tautiolentoon viittaavat nimitykset kuin *kolottaja*, *pakottaja*, *rinnankorventaja* ja *syöjä* ovatkin tarjonneet Lönnrotille hyvän taudinnimitysten mallin: *jA*-johtimiseen tekijännimeen perustuvalla muotilla on ollut mahdollista muodostaa myös uutta sanastoa lääketieteen tarpeisiin.

6. Lopuksi

Tutkimusaineistossani esiintyvät ihmisen ulkopuolella toimivat tautiolennot eli painajaisolennot ovat niin sanottuja persoonallisia tautiolentoja. Painajaisolennot liikkuvat ihmisten keskuudessa ja ahdistelevat uhrejaan yöaikaan. Nämä olennot ovat seikkailleet myös

kansan parissa kerrotuissa uskomustarinoissa. Muut tutkimusaineiston tekijännimiin perustuvat nimitykset viittaavat ihmisen sisällä toimiviin tautiolentoihin. Nämä nimitykset voidaan yhdistää ikivanhaan ja kansainvälisesti tunnettuun matoselitykseen eli käsitykseen taudista ihmisen sisällä toimivana ja elävänä olentona. Kansamme tautikäsitteissä tautimatoselitystä on sovellettu varsinkin tauteihin, joihin liittyy kalvava ja kolottava tunne tai muu voimakas paikallinen kipu. Ainakin suurin osa tutkimusaineiston taudinnimityksistä kuvailee niitä ominaisuuksia, joita on perinteisesti liitetty tautimatoihin.

Kansainvälisesti tunnetun yöllä ihmistä vaivaamaan ja ahdistamaan saapuvan tautiolennon *painaa*-verbistä muodostettuun tekijännimeen perustuvat nimitykset (*painaja*, *painajainen*) on tunnettu kaikkialla murteissamme. Vastaavia nimityksiä esiintyy ainakin useissa lähisukukielissämme. Selvästi itäisten ja pohjalaisten murteiden omaisuutta ovat *ajaa*-verbiin perustuvat eläinten painajaisolentoon viittaavat nimitykset (*ajajainen*, *ajattaja*). Samoilla seuduilla tunnettuja ovat myös lasta yöllä itkettävän olennon nimitykset (*itkettäjä*, *yönitkettäjä*). Savolaismurteissa on käytetty lisäksi nimityksiä *pelottaja* ja *valvottaja*. Huomionarvoista tässä tautiolentoryhmässä on, että painajaisen, ajajaisen ja itkettäjän lisäksi tähän joukkoon ei kuulu muita vastaavanlaisia öisin ihmisiä tai eläimiä vaivaavia yliluonnollisia olentoja eli kaikkien näiden olentojen suomenkieliset nimitykset perustuvat *JA*-tekijännimeen.

Painajaisen voidaan ajatella olleen ihmisen vaivana kaikkina aikoina, ajasta ja paikasta riippumatta. Yhtä lailla, ainakin niin pitkään kuin ihminen on hevosia ja karjaa pitänyt, on voitu öiseen aikaan kuulla ja nähdä myös jostain näkymättömästä syystä hurjistuneen ja villiintyneen eläimen kirmailevan sinne tänne ikään kuin ravistellakseen jotakin kimpustaan tai kannoiltaan. *Painaja(inen)* on todennäköisesti *ajajaista* vanhempi nimitys. Se tunnetaan myös lähisukukielissä, joissa taas *ajajaisen* tilalla esiintyy yleensä kärppä- ja käärmeolentoja. Koska kansanuskossa hyvin vanhat ja uudemmat uskomukset ovat sekoittuneet toisiinsa, ei esimerkiksi tautiolennon nimityksen ikää voi määritellä kyseessä olevan tarkoitteen iän perusteella.

Kattavan kirjallisen lähdeaineiston ja murretietojen perusteella voidaan todeta varsinaisten eläviksi olennoiksi tajuttujen tautien *JA*-tekijännimiin perustuvien nimitysten kuuluvan vahvasti savolais- ja pohjalaismurteisiin sekä kaakkoismurteisiin. Aineiston tekijännimiin perustuvat taudinnimitykset ovat lähes yksinomaan peräisin pohjalaisten kirjoittajien Gananderin ja Ticklénin sekä itäisten murteiden tuntijan Lönnrotin teoksista. Ylivoimaisesti eniten sanastoa on peräisin Lönnrotilta. Ainakin suurta osaa Lönnrotin *JA*-tekijännimiin perustuvista nimityksistä voidaan pitää vanhoina kansankielisinä ilmauksina. *JA*-johdin ei näytäkään kuuluneen lounais- ja hämäläismurteiden taudinnimityksiin, vaan niiden sijaan vastaavissa yhteyksissä esiintyy eri johtimilla muodostettuja teonnimiä (esim. *hengen ahdistaja* ~ *hengen ahdistus*, *oksettaja* ~ *oksentaminen*). Läntisissä murteissa on kuitenkin tunnettu joitakin *VA*- ja *PA*-johtimisia nimityksiä, kuten *elävä*, *kaaduttavainen* ja *syöpä*.

Tutkimusaineistoni varsinaiset taudinnimitykset nimeävät tauteja, vaivoja ja oireita, joista ihminen on kärsinyt kautta aikojen. Aineistossa olevat nimitykset koskevat muun

muassa epilepsiaa, reumatismia ja erilaisia kasvaimia ja syöpätauteja (*hengenahdistaja*, *juoksijatauti*, *kolottaja*, *syöpä*). Ainoa tarttuvaan tautiin viittaava nimitys aineistossa on *vilustaja* 'elttä, horkka', jolla on viitattu ainakin lasten sairastamaan malariaan. Mahdollista kuitenkin on, että nimitystä on alkuaan käytetty muista kuumetta aiheuttavista taudeista, kuten tavallisesta vilustumisesta. Niiden murretietojen perusteella, joita tutkimusaineiston sanoista on tallennettu, voidaan ainakin savo-karjalaisella alueella tunnettua *JA*-tekijännimeen perustuvaa taudinimitystyyppiä pitää jo pelkästään ekspansioiden mukana siirtyneen sana-aineiston perusteella viimeistään keskiaikaisena nimeämistapana. *JA*-johtimisiin tekijännimiin perustuva tautiolentojen ja tautien nimeämistapa tunnetaan yleisesti itämerensuomalaisten kielten piirissä. Koska suurin osa *JA*-tekijännimeen perustuvista tautiolennon nimityksistä on voitu morfologisen rakenteensa ja merkityksensä perusteella muodostaa ja lainata itämerensuomalaisella kielialueella milloin tahansa, ei näiden johdosten ikää voi tarkemmin määrittellä. Historiallisen sananmuodostuksen ja yleisesti johto-opin kannalta on kiinnostavaa, ettei myöhempien aikojen kilpailevia tekijännimien johtimia esiinny eläviksi olennoiksi käsitettyjen tautien nimityksissä.

LÄHTEET

Aineslähteet

- GANANDER, CHRISTFRID 1997 [1787]: *Nytt Finskt Lexicon*. Alkuperäisestä käsikirjoituksesta ja sen näköispainoksesta toimittanut LIISA NUUTINEN. SKS ja Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki.
- 1788a: *Maan-Miehen Huone- ja Koti-Apteekki*. Wasasa präänd. Sähköinen versio: http://kaino.kotus.fi/korpus/vks/meta/ganander/gan1788a_rdf.xml.
- 1788b: *Eläinden Tauti-Kirja*. Wasasa präänd. Sähköinen versio: http://kaino.kotus.fi/korpus/vks/meta/ganander/gan1788b_rdf.xml.
- 1995 [1789]: *Mythologia Fennica*. Suomennettu painos. JUHA PENTIKÄINEN (toim.). Tampereen Tekstifilmi Ky, Tampere.
- HAARTMAN, JOHAN 1765: *Tydelig underrättelse, om de mäst gängbara sjukdomars kännande och motande genom lätta och enfalliga Hus-Medel*. Toinen painos. Turku. Ks. KAJAVA 1928.
- Kansanomainen lääkäintietous*. MATTI HAKO (toim.). Kolmas painos. SKST 229:4. SKS. Helsinki 2000.
- KECKMANN, J.H. Ks. NORDBLAD, CARL 1837.
- LÖNNROT, ELIAS 1839: *Suomalaisen Talonpojan Koti-Lääkäri*. Helsingissä.
- 2002 [1856]: *Suomalaisen Talonpojan Koti-Lääkäri*. Suomennettu CARL NORDBLADIN teoksesta *Sundhets-Lärobok för Menige Man 1827*. Viides, korjaamaton laitos. Lääketieteellinen Oppimateriaalikeskus, Tampere.
- 1847: *Ruotsin ja suomen tulkki*. Sähköinen versio: http://kaino.kotus.fi/korpus/1800/meta/lonnrot_sanastot/tulkki_jatk_1847_rdf.xml.
- NORDBLAD, CARL 1837: *Terveiden Opetus-Kirja yhteiselle kansalle, ilmoittain lyhykäisen neuwon*,

kuinka terveys taitaa warjeltaa, taudit estettää, ja kuinka niitä, Lääkärin awun puut-teesa, selwillä ja pian saatawilla wälikappaleilla ja soweli-aalla hoidolla wastustaa taitaan. Kirjan toistetusta painosta Ruotsin kielestä suomennettu JOHAN HENRIK KECKMANNILTA. Turun kaupungisa.

- RABBE, F.J. 1865: *Om dödsorsaksbenämningarne i mortalitetstabellerne för Finland*. Notisbland för Läkare och Pharmaceuter. Ks. VUORINEN 2002.
- SCHRODERUS, ERIK 1941 [1637]: *Lexicon Latino-Scondicum*. Näköispainos. Uppsala.
- TICKLÉN, JOHAN FREDRIK 1832: *Termini medici in Lingua Fennica occurrentes*. Ks. KAJAVA 1928.
- Variarum Rerum Vocabula Latina, cum Svetica et Finnonica interpretatione*. Holmiae 1644. Turku.

Muut lähteet

- ANTTILA, AARNE 1931: *Elias Lönnrot. Elämä ja toiminta I*. SKST 190. SKS, Helsinki.
- Eesti murrete sõnaraamat*. Eesti Teaduste Akadeemia ja Eesti Keele Instituut. Osat 1–19, a–lahest. Koostanud ANU HAAK et al. Tallinn 1994–2007.
- ERNITS, ENN 2007: Vadja koduhaldjate lemmikud ja waenlased. *Mäetagused*, nro 35. Eesti Kirjandusmuuseum ja Eesti folkloori Instituut, Tartu. Verkkolehti: <http://www.folklore.ee/tagused/nr35/ernits.pdf>.
- FLORINUS, HENRIK 1976 [1678]: *Nomenclatura Rerum brevissima, Latino-Sveco-Finnonica*. Näköispainos. SKS, Helsinki.
- FORSIUS, ARNO 2001: Endeeminen malaria Suomessa. *Suomen Lääkärilehti*, nro 46, s. 4788. Helsinki.
- 2003: Copp, Johann. *Suomen kansallisbiografia 2*. MATTI KLINGE ym. (toim.). SKS, Helsinki.
- HAAVIO, MARTTI 1942: *Suomalaiset kodinhaltijat*. WSOY, Porvoo.
- HAKULINEN, LAURI 1967: Suomen sanakirjoista. *Kirjoituksia suomen kielestä*. LAURI HAKULINEN, OSMO IKOLA & PAAVO RAVILA (toim.) Tietolipas 51. SKS, Helsinki.
- 2000: *Suomen kielen rakenne ja kehitys*. Viides painos. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, Helsinki.
- HARVA, UNO 1948: *Suomalaisten muinaisuusko*. WSOY, Helsinki.
- HONKO, LAURI 1959: *Krankheitsprojektile. Untersuchung über eine urtümliche Krankheitserklärung*. FF Communications 178. Suomalainen Tiedeakatemia, Helsinki.
- 1960: Tautiselitykset ja parantamisnäytelmä. *Jumin keko*. JOUKO HAUTALA (toim.). Tietolipas 17. SKS, Helsinki.
- HÄKKINEN, KAISA 1985: *Suomen kielen sanaston historiallista taustaa*. Fennistica 7. Åbo Akademi, Finska institutionen, Åbo.
- 1990: *Mistä sanat tulevat*. Suomalaista etymologiaa. Tietolipas 117. SKS, Helsinki.
- 1996: *Suomalaisten esihistoria kielitieteen valossa*. Tietolipas 147. SKS, Helsinki.
- 2005: Vanhat suomalaiset tautinimet. Lääketieteellinen aikakauskirja *Duodecim*, nro 121 (9), s. 993–997. Suomalainen Lääkärisseura Duodecim, Helsinki. Sähköinen versio: <http://www.terveysportti.fi/terveysportti/dlehti2.koti>.
- HÄRÖ, SAKARI A. 1989: Lääkärin koulutus Lönnrotin toiminnan taustana. *Hippokrates*, Suomen Lääketieteen Historian Seuran vuosikirja. Suomen Lääketieteen Historian Seura, Helsinki.
- HÄSTESKO, F.A. 1910: *Länsisuomalaiset tautien loitsut*. Helsinki.

- 1918: *Länsisuomalainen loitsurunous*. SKST 161. SKS, Helsinki.
- IGNATIUS, JAAKKO 2000: Lääketieteet. *Suomen tieteen historia 3*. PÄIVIÖ TOMMILA (toim.). WSOY, Helsinki.
- INGMAN, E.A. [SANTERI] 1849: Ovatto taudit itsenäisiä eläväisiä olentoja? *Finska Läkaresällskapets handlingar*. Finska läkaresällskapet, Helsingfors. Sähköinen versio: http://kaino.kotus.fi/korpus/1800/meta/ingman/oti1849_rdf.xml.
- ISK = *Iso suomen kielioppi*. AULI HAKULINEN, MARIA VILKUNA, RIITTA KORHONEN, VESA KOIVISTO, TARIJA RIITA HEINONEN & IRJA ALHO (toim.). SKST 950. SKS, Helsinki 2004.
- JAUHAINEN, MARJATTA 1982: Uskomustarinat. *Kertomusperinne*. Kirjoituksia proosaperinteen lajeista ja tutkimuksesta. IRMA-RIITTA JÄRVINEN & SEPPO KNUUTTILA (toim.). Tietolipas 90. SKS, Helsinki.
- 1999: *Suomalaiset uskomustarinat*. Tyypit ja motiivit. [Tarkistettu ja laajennettu laitos teoksesta SIMONSUURI, LAURI 1961: *Typen und Motivverzeichnis der finnischen mytischen Sagen.*], SKST 731. SKS, Helsinki.
- JUSSILA, RAIMO 1998: *Vanhat sanat. Vanhan kirjasuomen ensiesiintymiä*. SKS ja Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki.
- KAJAVA, YRJÖ 1928: Suomenkielisen lääketieteellisen oppisanaston kehittämisyhtymästä ennen Duodecim-seuran perustamista. Lääketieteellinen aikakauskirja *Duodecim*, nro 44 (6), s. 449–475. Sisältää mm. luettelot JOHAN HARTMANIN teoksessa (1759) ja JOHAN FREDRIK TICKLÉNIN teoksessa *Termini medici in lingua Fennica occurrentes* (1832) esiintyvistä lääketieteen sanastoista. Suomalainen Lääkärisseura Duodecim, Helsinki. Sähköinen versio: http://www.terveysportti.fi/d-hm/articles/1928_6_449-475.pdf.
- KALLIOINEN, MIKA 2005: *Rutto ja rukous*. Tartuntataudit esteellisen ajan Suomessa. Atena kustannus Oy, Jyväskylä.
- Karjalan kielen sanakirja* 1–6. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVI ja Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 25, Helsinki, 1968–2005.
- KOIVUSALO, ESKO 1975: Lääketieteen suomen kieli aatteiden ja asenteiden muokkauksessa 1800-luvulla. Lääketieteellinen aikakauskirja *Duodecim*, nro 9. Sähköinen versio: http://www.terveysportti.fi/d-hm/articles/1975_1_8-22.pdf.
- KORHONEN, MIKKO 1981: *Johdatus lapin kielen historiaan*. SKS, Helsinki.
- KOUKKUNEN, KALEVI 1990: *Atomi ja missi*. Vierassanojen etymologinen sanakirja. WSOY, Helsinki.
- LEHTISALO, TOIVO 1936: *Über die primären uralischen Ableitungssuffixe*. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia LXXII. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- LÄNSIMÄKI, MAIJA 1986: Reumatismien kansanomaiset nimitykset. *Sanalla sanoen*. Pakinoita suomen kielestä. MAIJA LÄNSIMÄKI (toim.). WSOY, Helsinki.
- 1996: Kun paha pieksää ja ihminen kuoleskelee. Epilepsian kansanomaiset nimitykset. *Kielen kannoilla*. RITVA LIISA PITKÄNEN ym. (toim.). Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 86. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki.
- Lääketieteen sanakirja*. NIILLO PESONEN & EERO PONTEVA (toim.). Seitsemäs laitos. WSOY, Porvoo, 1982.
- LÖNNROT, ELIAS 1958 [1866–1880]: *Suomalais-Ruotsalainen Sanakirja* I–II. Kolmas, Manul-menetelmällä jäljennetty painos. WSOY, Porvoo.
- 1985 [1832]: *Om finnarnes magiska medicin*. Näköispainos. Helsingfors universitets-centralsjukhusförbund, Helsinki.
- MANNINEN, ILMARI 1922: *Die Dämonistischen Krankheiten im Finnischen Volksaberglauben*. Verg-

- leichende Volksmedizinische Untersuchung.* Akademische Abhandlung, Helsinki.
- 1933: Kansanomaisesta tautiopista ja taikaparannuksesta. *Suomen kulttuurihistoria* I. GUNNAR SUOLAHTI ym. (toim.). K. J. Gummerus Osakeyhtiö, Helsinki.
- MOGK, EUGEN 1898: *Germanische Mythologie.* Leipzig.
- NIRVI, R.E. 1950: Eräistä likaa ja rikkaa merkitsevien sanojen käyttötavoista. *Virittäjä*, Helsinki. Sähköinen versio: http://www.kotikielenseura.fi/virittaja/hakemistot/jutut/1950_398.pdf.
- NS = *Nykysuomen sanakirja* 1–6. Neljästoista painos. WSOY. Porvoo–Helsinki–Juva 1996.
- NUMMILA, KIRSI-MARIA 2007: Mikael Agricolan sanaston uudet lainasanat. KAISA HÄKKINEN & TANJA VAITTINEN (toim.): *Agricolan aika.* BTJ Kustannus Oy, Helsinki.
- PAAL, PIRET 2004: *Eesti ja Soome-Karjala halltõvepärimus.* Arhiivitekstidel põhinev analüüs. Magistritöö. Tartu Ülikooli Eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool, Tartu. Sähköinen versio: <http://www.utlib.ee/ekollekt/diss/mag/2004/b16954026/paal.pdf>.
- 2007: Horkka ja uskomustarinat. *Elore*, vol. 14, 1/2007. Suomen Kansantietouden Tutkijain Seura, Joensuu. Verkkolehti: http://www.elore.fi/arkisto/1_07/paa1_07.pdf.
- PARVIAINEN, WALTER 1902: Poimintoja W. S. Kilpisen jälkeensä jättämistä käsikirjoituksista Suomenkielisen lääketieteellisen sanaston alalta. Lääketieteellinen aikakauskirja *Duodecim*, nro 3–4. Sähköinen versio: http://www.terveysportti.fi/d-hm/articles/1902_3-4_91-111.pdf. Sisältää mm. Wolmar Kilpisen (n. 1844) aikanaan painamatta jääneen lääketieteellisen sanaluettelon *Försök till en medicinsk terminologi för Finskaspråket, Suomen valistuneelle Lääkäristölle.*
- PELTOKORPI, PAULINA 2002: *Kirjasuomen vanhoja taudinnimiä ja kansanuskomuksia niiden taustalla.* Pro gradu -tutkielma. Painamaton. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitos.
- PETZOLDT, LEANDER 2003: *Väike deemonite ja vaimolendite leksicon.* Kommentaaritud REET HIEMÄE. Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakond, Tartu.
- PITKÄNEN, KAARINA 2008: *Suomi kasvitieteen kieleksi.* Elias Lönnrot termistön kehittäjänä. SKST 1164. SKS, Helsinki.
- PS = *Suomen kielen perussanakirja.* Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 55. Toinen painos. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus ja Edita. Helsinki 2004.
- SARMELA, MATTI 1994: *Suomen perinneatlas.* Suomen kansankulttuurin kartasto 2. SKST 587. SKS, Helsinki.
- SIKALA, ANNA-LEENA 1985: Kansanusko. *Suomen historia* 3. Weilin + Göös, Espoo.
- 1994: *Suomalainen šamanismi – mielikuvien historiaa.* Toinen, tarkistettu painos. SKST 565. SKS, Helsinki.
- SIMONSUURI, LAURI 1961: *Typen und Motivverzeichnis der finnischen mytischen Sagen.* Ks. JAUHAINEN, MARJATTA 1999.
- 1999 [1947]: *Myytillisiä tarinoita.* SKST 229. SKS, Helsinki.
- SKES = *Suomen kielen etymologinen sanakirja*, I–VI. Y.H. TOIVONEN, ERKKI ITKONEN, AULIS J. JOKI & REINO PELTOLA (toim.). Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki 1955–1978.
- SKS = Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- SKST = Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia.
- SMS = *Suomen murteiden sanakirja.* 1–8 (a–kurvottaa). Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Valtion painatuskeskus ja SKS. Helsinki 1985–2008.
- SMSA = Suomen murteiden sana-arkisto. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki.
- SSA = *Suomen sanojen alkuperä.* Etymologinen sanakirja. ERKKI ITKONEN ja ULLA_MAIJA KULONEN (päätoim.). SKS ja Kotimaisten kielten tutkimuskeskus. Helsinki 1992–2000.

- Suomi–latina–suomi-sanakirja. Lexicon Finnico–Latino–Finnicum.* Toinen painos. WSOY. Helsinki 2002.
- Suomi–viro–suomi-taskusanakirja.* HELGA LAANPERE (toim.). 8. painos. WSOY. Juva 1998.
- Suomi–viro-suursanakirja. Soome–eesti suursõnaraamat.* Kotimaisten kielten tutkimuskeskus ja Eesti Keele Instituut. Tallinn–Helsinki 2003.
- TOMMILA, PÄIVIÖ 2001: Kansallisen tiedeyliopiston alku. *Suomen tieteen historia 1.* Tieteen ja tutkimuksen yleinen historia 1880-luvulle. PÄIVIÖ TOMMILA (toim.). WSOY, Helsinki.
- VESTERINEN, ERVO 2008: Arkkiatri Johan Agapetus Törngren. *Sykli.* Suomen Gynekologiyhdistyksen jäsenlehti. 24. vuosikerta, 3/2008. Suomen Gynekologiyhdistys, Helsinki. Verkkolehti: <http://www.gynekologiyhdistys.fi/materiaalia/sykli32008.pdf>.
- VIRTANEN, LEEA 1991: *Suomalainen kansanperinne.* Toinen painos. SKST 471. SKS, Helsinki.
- VKS = *Vanhan kirjasuomen sanakirja.* 1. osa 1985, 2. osa (J–K) 1994. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 33. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki.
- VUORINEN, HEIKKI S. 1999: Suomalainen tautinimistö ennen bakteriologista vallankumousta. *Hippokrates.* Suomen Lääketieteen Historian Seuran vuosikirja 16, s. 33–61. Suomen Lääketieteen Historian Seura, Helsinki.
- 2002: *Tautinen historia.* Vastapaino, Tampere. Sisältää taulukon, jossa nähtävissä F. J. Rabben sanasto 1865, s. 317–322.
- WARONEN, MATTI 1898: *Vainajainpalvelus muinaisilla suomalaisilla.* SKST 87. SKS, Helsinki.

KIRSI-MARIA NUMMILA: Kurkunkuristaja, jäsenkolottaja and rinnanpistäjä – concerning the names in the Finnish language of certain diseases considered to have been caused by living beings

In this article I analyse old Finnish words for diseases that bear maker names that are formed with *JA* agent-noun suffixes. The material for my study is composed specifically of those words with a *JA* suffix that names diseases understood to have been caused by a living creature (e.g. *painajainen* = depresser 'nightmare', *ajaja* = chaser, rider 'nightmare of domestic animals'; *juoksijatauti* = running disease 'rheumatism'; *pahan pieksijä* = trashed by evil 'epilepsy'; *vilustaja* = causer of a cold 'fever, malaria'; *oksettaja* = causer of vomiting and *pyörryttäjä* = causer of dizziness). My research material is based on the Finnish names of diseases occurring in 17th to 19th century literature. Further, in my study I have drawn on the disease vocabulary of dialects and folklore collections.

The names of diseases reflect the beliefs related by a community at any particular time to the reasons for and the origins of diseases. The concept that diseases are living beings that are active, move around and are even able to speak independently is ancient and well-recognised internationally. Two kinds of disease creatures can be differentiated in Finnish folk religion: personified disease creatures, that is, disease spirits, and disease worms. An interesting perspective of old beliefs related to disease is unfolded where they are studied from the vantage point of morphology and derivational semantics. In relation to the names of diseases *JA* suffixes are of special interest, because such appellations reveal by their very structure ancient ways of thinking and concepts.

The nightmare is known worldwide, a mythical being that comes in the night to depress people. This same being or one similar to it is also known to torment cattle grazing in the pastures or

cattle in cowsheds during the night. The appellations *painaja* and *painajainen* that are derived from the verb *painaa*, 'to depress', were mentioned as early as the 17th century in our dictionaries. These appellations are also found in all of the dialects and at least in several languages closely related to Finnish. Appellations referring to the nightmare creature based on the verb *ajaa* ('chase; ride') are particularly prevalent in the northern and eastern dialects, for example, *ajajainen* and *ajattaja* 'chaser, rider'. Also known in the same districts are names describing the being responsible for children crying in the night, *itkettäjä* 'crier' and *yönitkettäjä* 'night crier'. Furthermore, the escapades of these beings in the midst of humans have been described in folk tales.

The other names in my research material based on agent nouns refer to the disease creatures that are active inside people. These appellations can be connected to the ancient and globally known worm explanation or the concept of the disease as being related to a living and active creature inside people. The worm explanation concerning the nature of disease has been applied especially to those diseases that seem to nibble at the flesh and ache, or are associated with some other localised pain. At least a majority of disease appellations in the research material describe those aspects that are traditionally related to diseases caused by worms. These disease words name diseases and complaints that people have always suffered from. The appellations in the research material refer to, for example, epilepsy (e.g. *pahan pieksijä*), rheumatism (e.g. *juoksijatauti*; *kolottaja* = ache causer) and various tumours and cancers (e.g. *syöpä* = eater, 'cancer etc.').

Evidence from the dialects shows that appellations referring to diseases thought to be caused by living creatures and containing the maker suffix *JA* originate mostly from the Savo and Ostrobothnian dialects, although also from some south-western dialects. The disease appellations based on agent nouns in the material have almost all been taken from the works of the Ostrobothnians Christfrid Ganander and J. F. Ticklén, and those from the eastern dialects from works by Elias Lönnrot. By far most of the vocabulary originates from Lönnrot. At least a large proportion of Lönnrot's appellations based on the agent-noun suffix *JA* can be considered old vernacular expressions. The suffix *JA* does not seem to have belonged to south-western and Häme dialectal disease-related words, instead in corresponding contexts action nouns formed from various suffixes (e.g. *hengen ahdistaja* ~ *hengen ahdistus* = tightener of breath ~ shortness of breath 'asthma etc.'; *oksettaja* ~ *oksettaminen* = vomiter ~ vomiting) appear. In the western dialects some appellations based on agent words formed from the suffixes *VA* and *PA* are nevertheless known, for example, *elävä* = living (being) 'cancer etc.'; *kaaduttavainen* = prone to falling 'epilepsy' and *syöpä* 'cancer, etc.'.

Kirsi-Maria Nummila: kirnum@utu.fi
Suomen kieli, 20014 Turun yliopisto